

“सबैका लागि घरघरमा मानव अधिकार; शान्ति र विकासको आधार”

विवाद समाधानमा स्थानीय तह

(मानव अधिकार पुस्तिका)

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहर भवन, ललितपुर

“सबैका लागि घरघरमा मानव अधिकार; शान्ति र विकासको आधार”

विवाद समाधानमा स्थानीय तह

(मानव अधिकार पुस्तिका)

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

हरिहरभवन, ललितपुर

२०७५

आयोगका पदाधिकारीहरू

अध्यक्ष

माननीय अनूप राज शर्मा

सदस्यहरू

माननीय प्रकाश वस्ती

माननीय सुदिप पाठक

माननीय मोहना अन्सारी

माननीय गोविन्द शर्मा पौड्याल

सचिव

वेदप्रसाद भट्टराई

लेखन

यज्ञप्रसाद अधिकारी

हरिप्रसाद ज्वाली

श्याबाबु काफ्ले

टेक टमाटा

लेआउट: पुष्प प्रधानाङ्ग

प्रकाशकः

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

पो.ब.न. ९१८२, काठमाडौं, नेपाल

प्रकाशन मिति: २०७५ भदौ

प्रकाशन प्रति: २०००

प्रकाशन नं. : २३३

सहयोग: संयुक्त राष्ट्रसंघिय विकास कार्यक्रम (UNDP)

मुद्रण : ईमेज सेटर प्रा. लि.

सर्वाधिकार :

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको पूर्व-स्वीकृति बिना यस प्रकाशनलाई पुनः उत्पादन एवम् मुद्रण गर्ने गरी सङ्ग्रह गर्न अथवा कुनैपनि माध्यमबाट प्रयोगमा ल्याउन पाइने छैन । वौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ स्रोत खुलाई आवश्यक ओंशहरु मात्र साभार गरी प्रयोगमा ल्याउन सकिने छ ।

राष्ट्रिय मानवाधिकार आयोग

National Human Rights Commission of Nepal

केन्द्रीय कार्यालय (Central Office)
हरिहर भवन, पुल्चोक, ललितपुर (Harikhel Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal)

मानव अधिकार सम्पूर्ण मानव समृद्धायले भर्यादा, स्वतन्त्रता र समानताका आधारमा उपभोग गर्ने पाउनुपर्छ, भन्ने मान्यताका साथ मानव अधिकार संरक्षण, सम्बद्धन र यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले आफ्नो सवैधानिक तथा कानुनी दायित्व अनुरूप स्थापनाकाल देखि आफ्नो कार्य सम्पादन गरिआएको छ।

आयोगको ६ वर्षे रणनीतिक योजना (२०१५-२०२०) मा सवैका लागि घर-घरमा मानव अधिकार शान्ति र विकासको आधार हो भन्ने मान्यताका साथ मानव अधिकार संस्कृतिको विकास गर्ने दूरदृष्टि लिएको छ। घर, परिवार र समुदायमा मानव अधिकारैत्री बातावारण निर्माण मार्फत सवैसे आफूलाई प्राप्त अधिकारको निर्वाचन उपयोग गर्ने पाउने स्थिति निर्माण भएमा नै मानव अधिकारको सुनिश्चता हुनपुरादछ।

आयोगको रणनीतिक योजना अनुरूप मानव अधिकारको सम्बद्धन र प्रबद्धनका लागि आयोगले सरोकारवाला निकायहरूसँग समन्वय, सहकार्य, अन्तर्किंश्या, छलफल, वैठक लगायतका कार्यहरूलाई समेत निरन्तरता दिई मानव अधिकारका विभिन्न विषयागत विषयहरूमा सवै सरोकारवाला निकाय र सर्वसाधारण सवैको जानकारी तथा अध्यनको लागि उपयोग होस् भन्ने उद्देश्यले मानव अधिकारसँग सम्बन्धित विविध विषयमा प्रकाशन गरी आएको छ।

नेपालको सर्विधान, २०७२ को कार्यान्वयन सर्गी देश संघीय संरचनामा गएको छ। स्थानीय तह र निकायलाई सविधान र कानून प्रदत्त दायित्व कार्यान्वयनको शिलशिलामा मानव अधिकारका महत्वपूर्ण मूल्य मान्यता र सिद्धान्तहरूलाई समेत ध्यान पुऱ्याई आफ्नो जिम्मेवारीलाई प्रभावकारी रूपमा बहन गर्न महत् पुग्ने गरी यो विवाद समाधानमा स्थानीय तह (मानव अधिकार पुस्तिका) प्रकाशन गरिएको छ। यस पुस्तकमा समेटिएका विषय वस्तुहरूले स्थानीय निकायलाई विवाद निरूपण र मेलमिलाप गरी विवादको समाधान गर्न र विकास निर्माणका गतिविधि संचालन गर्दा मानव अधिकारलाई केन्द्र विन्दुमा राख्न महत् पुऱ्याउने छ भन्ने विश्वास लिएको छु। यो पुस्तक स्थानीय निकाय लगायत सवै सरोकारवालाहरूका लागि महत्वपूर्ण हुनेछ। मलाई विश्वास छ, यस पुस्तकले मानव अधिकार संरक्षण र सम्बद्धनको लागि सहयोग मिल्ने छ।

भागी ३, २०७५

अनूप राज शर्मा
अनूप राज शर्मा

अध्यक्ष

फोन नं. ५०१००१५, पफ्टाक्स नं. ००१७७९-१५५४७७७३, पो.ब.नं. १९८२, काठमाडौं, नेपाल
Phone: +977 1 5010015, Fax: +977 1 5547973, G.P.O. Box: 9182, Kathmandu, Nepal
E-mail: nhrc@nhrcnepal.org, website: www.nhrcnepal.org

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

National Human Rights Commission of Nepal

केन्द्रीय कार्यालय (Central Office)
हरिहर भवन, पुलचौक, ललितपुर (Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal)

मन्त्र

नेपालको संविधानले राज्यका संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहका संरचना रहने व्यवस्था गरेको छ । यस कम्तमा नागरिकहरूलाई घरदैलोमा सेवा उपलब्ध गराउने जिम्मेवारी स्थानीय तहलाई दिइएको छ । स्थानीय तहअन्तर्गत स्थानीय कार्यपालिका, स्थानीय व्यवस्थापिका र न्यायिक समितिको व्यवस्था गरिएको छ । यी तीनवटै निकायहरूलाई स्थानीय तहमा बसोबास गर्ने नागरिकहरूको मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने आधारभूत दायित्व पनि संविधानले प्रदान गरेको छ । स्थानीय तहमा हुनसक्ने आधारभूत विवादहरूको निरूपण र मेलमिलाप गराउने कार्यको जिम्मेवारी न्यायिक समितिलाई दिइएको छ ।

उल्लिखित सन्दर्भमा यस आयोगले स्थानीय तहको गठन भइसकेपछि, मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट विवाद निरूपण प्रक्रृयाको अनुगमन गर्दै आएको छ । आयोगले मानव अधिकार, सुशासन, विकासमा मानव अधिकार पढ्दति र जनप्रतिनिधिहरूको भानव अधिकारप्रतिको दायित्वको बारेमा न्यायिक समितिका पदाधिकारीसहित अन्य जनप्रतिनिधिहरूलाई पनि तालिम/अभिभुक्तीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ । यस किसिमका तालिम/अभिभुक्तीकरण र विशेषज्ञ/परामर्श सेवा र सम्बन्धित श्रोतसामग्रीको लागि विभिन्न स्थानीय तहहरूबाट आयोगमा निरन्तर आग्रह भइरहेको छ । आफ्नो कार्य सम्पादनको कम्तमा यससम्बन्धी आवश्यकता आयोग स्वयंले पनि महशुस गरी यो अभ्यास पुस्तिका तयार गरिएको हो । आशा छ, यस पुस्तिकाबाट मानव अधिकारसम्बन्धी विषयमा कार्य-सम्पादन गर्दा सबै स्थानीय तहहरू बीच एकरूपता आई नागरिकहरूको मानव अधिकार संरक्षण र संवर्द्धनमा सहयोग पुग्ने छ ।

यस पुस्तिकामा रहेका सात परिच्छेद भित्र परिच्छेद एकमा स्थानीय तह र मानव अधिकारको परिचय, परिच्छेद दुईमा स्थानीय तहबाट विवाद निरूपण गर्दा पालना गर्नुनें सिद्धान्तहरू, परिच्छेद तीनमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र स्थानीय तह, परिच्छेद चारमा मानव अधिकार उल्लंघन र अपराध, परिच्छेद पाँचमा स्थानीय तहमा विवाद निरूपण र मेलमिलाप, परिच्छेद छार्मा मानव अधिकारमुखी विकास पढ्दति र स्थानीय तह र परिच्छेद सातमा पीडित र साक्षी संरक्षण सम्बन्धी विषयहरूलाई समावेश गरिएको छ । यस अभ्यास पुस्तिकामा समावेश गरिएका यी विषयहरूले स्थानीय तहलाई आप्नो मानव अधिकार प्रतिको दायित्व पूरा गर्न उल्लेख्य सहयोग पुग्ने अपेक्षा मैले गरेको छु ।

यस अभ्यास पुस्तिकाको प्रयोगबाट मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ र नेपाल पक्ष भएका अन्य महासचिवहरू र प्रचलित नेपाल कानुनले प्रत्याभूत गरेका अधिकारहरूको प्रचलनमा सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ । जसबाट राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको “सबैका लागि घर घरमा मानव अधिकार शान्ति र विकासको आधार” दूरदृष्टिलाई कार्यान्वयन गर्न सहयोग पुग्ने छ ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

National Human Rights Commission of Nepal

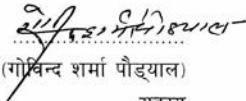
केन्द्रीय कार्यालय (Central Office)

हरिहर भवन, पुलचौक, ललितपुर (Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal)

अन्त्यमा, यो पुस्तिकाका लेखकहरू यस आयोगका निर्देशक यज्ञप्रसाद अधिकारी, उप-निर्देशक हरिप्रसाद ज्ञवाली, कानून महाशास्त्रा प्रमुख श्यामबाबु काफ्ले र संयुक्त राष्ट्र संघीय विकास कार्यक्रमका कार्यक्रम विश्लेषक टेक टमाटाको मेहनतको उच्च कदर गर्दै हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु । आयोगका निर्देशक तथा पुस्तिकाका भाषा सम्पादक डा. टीकाराम पोखरेल र शब्दार्थ तयार गर्नु हुने कैलाशकुमार सिवाकोटी पनि धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छु ।

यस महत्वपूर्ण सामग्रीलाई यस रूपमा ल्याउन आफ्नो अमूल्य सुझाव दिनुहुने सर्वोच्च अदालतका पूर्व न्यायाधीश एवम प्राध्यापक पवनकुमार ओझा, तत्कालीन पुनरावेदन अदालतका पूर्व मुख्य न्यायाधीश शम्भुवत्तादुर खड्का, आयोगका सचिव वेदप्रसाद भट्टराई, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयका सहसचिव फणिन्द्र गौतम र काठमाडौं महानगरपालिका, कानून विभाग प्रमुख वसन्त आचार्यलाई पनि विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । विगत एक वर्षसम्म विवाद निरूपण सम्बन्धमा आफूले बढुलेको अनुभवसमेतका आधारमा सुझाव दिई पुस्तिकाको लागि योगदान दिनुहुने काठमाडौं महानगरपालिकाका उपमेयर हरिप्रभा खड्की, ललितपुर महानगरपालिकाका उपमेयर गीता सत्याल, धुलिखेल नगरपालिकाका उपमेयर विमला शर्मा र पाँचखाल नगरपालिकाका उपमेयर लक्ष्मी दनुवारप्रति समेत आभार व्यक्त गर्दछु । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको रणनीतिक योजना सबलीकरण परियोजना परिवार र परियोजनाका व्यवस्थापक आरती विष्टलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

 (गोकर्ण शर्मा पौड्याल)
 सदस्य

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

विषय सूची

क्र.सं.	विषय	पृष्ठ
परिच्छेद १ : परिचयात्मक		१-१५
१.	स्थानीय तह	१
२.	मानव अधिकार	१
३.	मानव अधिकारका विषयहरू	२
४.	मानव अधिकारका सिद्धान्तहरू	५
	(क) विश्वव्यापी	५
	(ख) अहस्तान्तरणीय	५
	(ग) अन्तर्र्भर/अन्तर्सम्बन्धित	६
	(घ) अविभाज्य	६
	(ड) समानता र अविभेद	७
५.	मानव अधिकारका मुल्य र मान्यताहरू	७
	क) पहुँच	७
	ख) समानता र न्याय	८
	ग) जवाफदेहिता	९
	घ) निष्पक्षता	९
	ड) स्वतन्त्रता र स्वायत्तता	१०
	च) पारदर्शिता	१०
	छ) सहभागिता र समावेशीता	१०
	ज) विविधताको सम्मान	११
६.	मानव अधिकार र स्थानीय तहको सम्बन्ध	११
७.	अधिकार र कर्तव्य	१२
८.	मानव अधिकार प्रति राज्यको दायित्व	१३
	(क) मानव अधिकारको सम्मान	१३
	(ख) संरक्षण गर्ने दायित्व	१४
	(ग) परिपूर्ति गर्ने दायित्व	१४
परिच्छेद २ : स्थानीय तहबाट विवाद निरूपण गर्दा पालना गर्नुपर्ने सिद्धान्तहरू		१६-२१
१.	विवाद निरूपण गर्दा पालना गर्नुपर्ने सिद्धान्तहरू	१६
२.	प्राकृतिक न्यायका आधारभूत सिद्धान्तहरू	१७
	(क) पूर्वाग्रही नहुने	१७

(ख) कार्यविधिमा एकरूपता	१७
(ग) निष्पक्ष सुनुवाइ	१८
(घ) विधिको शासन	१८
(ङ) न्यायिक मनको प्रयोग	१९
३. प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तसँग न्यायिक समितिको सम्बन्ध	१९
४. फौजदारी न्यायका सिद्धान्तहरू	२०
५. देवानी कानुनका सिद्धान्तहरू	२१
परिच्छेद ३ : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र स्थानीय तह	२२-३०
१. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग	२२
२. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको कर्तव्य	२३
३. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको कार्यादेश	२३
(क) संरक्षण	२३
(ख) सम्बद्धन	२४
(ग) अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि कार्यान्वयन	२४
(घ) कानुन कार्यान्वयन	२४
(ङ) विशेष कार्यादेश	२४
४. स्थानीय तहमा मानव अधिकार	२४
(क) स्थानीय कार्यपालिका र मानव अधिकार	२५
(ख) स्थानीय सभा र मानव अधिकार	२६
(ग) न्यायिक समिति र मानव अधिकार	२७
५. स्थानीय तहबाट मानव अधिकार उल्लंघन हुनसक्ने अवस्था	२८
(क) स्थानीय तहको कार्यकारिणी अधिकार	२९
(ख) स्थानीय तहको व्यवस्थापिकाको अधिकार	२९
(ग) स्थानीय तहको न्यायिक समितिको अधिकार	२९
६. मानव अधिकार सम्बन्धी अन्य कार्यहरू	३०
परिच्छेद ४: मानव अधिकार उल्लंघन र अपराध	३१-३३
१. परिचय	३१
(क) अपराध/ज्यादती	३१
(ख) मानव अधिकार उल्लंघन	३२

२. अपराध र मानव अधिकार उल्लंघन बीचका भिन्नताहरू	३२
परिच्छेद ५ : स्थानीय तहमा विवाद निरूपण र मेलमिलाप	३४-४०
१. विवाद निरूपण	३४
२. विवाद निरूपणमा ध्यान दिनुपर्ने विषयहरू	३५
(क) अविभेद	३५
(ख) सहभागिता	३५
(ग) जवाफदेहिता	३५
(घ) सशक्तीकरण	३६
३. स्थानीय तहबाट विवाद समाधान हुँदाका फाइदाहरू	३६
४. मानव अधिकार र मेलमिलाप	३६
५. मानव अधिकारमुखी पद्धति र मेलमिलाप	३७
६. मेलमिलापकर्ताले ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू	३८
७. विवाद निरूपण कार्यविधि	३९
८. मेलमिलाप सम्बन्धी कार्यविधि	४०
परिच्छेद ६: मानव अधिकारमुखी विकास पद्धति र स्थानीय तह	४१-४३
१. परिचय	४१
२. मानव अधिकारमुखी विकास पद्धतिमा ध्यानदिनु पर्ने विषयहरू	४१
(क) अविभेद	४१
(ख) सहभागिता	४१
(ग) जवाफदेहिता	४२
(घ) सशक्तीकरण	४२
३. मानव अधिकारमुखी विकास पद्धतिका फाइदाहरू	४२
परिच्छेद ७: पीडित, साक्षी संरक्षण र न्यायिक समिति	४४-४७
१. पीडित र साक्षी संरक्षण	४४
२. पीडित तथा साक्षी सहायता र संरक्षणमा स्थानीय तहको भूमिका	४५
३. न्यायिक समितिका पदाधिकारीबाट ध्यान दिनु पर्ने विषयहरू	४५
(क) गोपनियता कायम राख्नु पर्ने	४५
(ख) न्यायिक आचरण पालना गर्नु पर्ने	४५
(ग) विशेष ध्यान दिनुपर्ने	४७
अनुसंधीहरू	४२-६३

परिचयात्मक

१. स्थानीय तह

नेपालको सविधानले संघ, प्रदेश र स्थानीय गरी नेपालमा तीन तहको मूल संरचना रहने व्यवस्था गरेको छ । जसमध्ये स्थानीय स्तरमा नागरिकलाई सेवा सुविधा उपलब्ध गराउन स्थापना भएको संरचना स्थानीय तह हो । नागरिकलाई घर दैलोमा सेवा र सुविधा उपलब्ध गराउन सविधानले स्थानीय तहको व्यवस्था गरेको हो । यस्तो व्यवस्था सविधानको धारा ५६ ले गरेको छ । नेपालमा हाल ७५३ वटा स्थानीय तह छन् । स्थानीय तहअन्तर्गत गाउँपालिका, नगरपालिका, उपमहानगरपालिका, महानगरपालिका र जिल्ला सभा पर्दछन् । स्थानीय तहभित्र स्थानीय कार्यपालिका, स्थानीय व्यवस्थापिका र न्यायिक समिति रहने व्यवस्था छ । स्थानीय तहका यिनै तिनवटा निकायबाट नागरिकहरूलाई स्थानीय स्तरमा सेवा सुविधा उपलब्ध गराउने उद्देश्य सविधानले रखेको छ । जसअन्तर्गत आफ्नो स्थानीय तहभित्रका नागरिकहरूको मानव अधिकारको रक्षागर्ने जिम्मेवारी पनि पर्दछ । सविधानले स्थानीय तहलाई मानव अधिकार तथा मौलिक हक र कानूनी राज्यको संरक्षण गर्ने जिम्मेवारी पनि तोकिदिएको छ । उल्लिखित सन्दर्भमा स्थानीय तहमा उत्पन्न हुने विवादको निरूपणको सन्दर्भमा मानव अधिकार र मौलिक हकका विषयहरूमा गम्भीर ध्यान दिनु पर्दछ ।

२. मानव अधिकार

मानव अधिकार कुनैपनि व्यक्ति वा समुदायले मानव भएवापत प्राप्त गर्ने अधिकार हो । यो सबै मनिस बीच समानता कायम गर्ने माध्यम हो । यसले सबै मनिसको जीवन, स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादाको सम्मान गर्दछ । मानव अधिकार सामान्यतः राज्य विरुद्ध व्यक्ति र समूहले प्रयोग गर्न पाउने अधिकार हो । संयुक्त राष्ट्रसंघले राष्ट्रियता वा जातीयता, उत्पत्ति, सम्पत्ति, बसोबास गरेको स्थान, लिङ्ग, वर्ण, धर्म, भाषा वा अन्य जुनसुकै हैसियत भएपनि ती सबै मानव जातिमा अन्तर्निहित रहेको अधिकारलाई मानव अधिकार भनेको छ । मनिस-मनिस बीचमा हुने सबै किसिमका भेदभावको अन्त्य गरी सबै मनिस बीच समानता कायम गर्नु मानव अधिकारको अति विशिष्ट लक्ष्य हो ।

नेपालमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ ले व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादासंग सम्बन्धित सविधान तथा अन्य प्रचलित कानूनद्वारा प्रदान गरिएका अधिकारलाई मानव अधिकार भनेको छ । ऐनले नेपाल पक्ष भएका (नेपालले लागू गर्न स्वीकार गरेका) मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरू (सन्थि, महासन्थि, अनुबन्ध, सम्झौता) मा उल्लेख गरिएका अधिकारहरूलाई पनि मानव अधिकार भनि परिभाषा गरेको छ । यस परिभाषाको आधारमा उल्लेख गर्दा नेपाली नागरिकहरूलाई नेपालको सविधान, नेपालका अन्य प्रचलित कानुनहरू र नेपालले आफ्नो देशमा लागू गर्दू भनी अनुमोदन गरेका मानव

अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरूमा गरिएका व्यवस्थाहरू मानिसका अधिकारहरू हुन्। सर्वोच्च अदालतले मानिसलाई अन्य प्राणीभन्दा भिन्न राख्नको लागि आवश्यक पर्ने मानिस मात्रका अपरिहार्य स्वार्थ, चाहना र आवश्यकतालाई मानव अधिकार भनी व्याख्या गरेको छ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐनको परिभाषा अनुसार नेपालको संविधान, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०७४, आदिबासी जनजाती आयोग ऐन, २०७४, कर्मस्थ्रम (निषेध गर्ने) सम्बन्धी ऐन, २०५८, कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य हिंसा (निवारण) ऐन, २०७१, घेरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन, २०६६, ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, २०६३, बालश्रम (निषेध र नियमित) गर्ने ऐन, २०५६, बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८, बैपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन र सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१, मानव बेचबिखन तथा ओसार-पसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४; मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४ र मुलुकी देवानी (संहिता) ऐन, २०७४, यातना सम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३; राष्ट्रिय दलित आयोग ऐन, २०७४; राष्ट्रिय महिला आयोग ऐन, २०७४; राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८; विपत् जोखिम न्युनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४; वोक्सीको आरोप (कसूर र सजाय) ऐन, २०७२; शिक्षा ऐन, २०२८; श्रम ऐन, २०७४; सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४; स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ लगायतका प्रचलित कानुनहरू र २०७४ चैत्र मसान्त सम्म मानव अधिकार सम्बन्धी नेपाल पक्ष भएका अनुसूची - १ मा नाम संलग्न गरिएका अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरू कार्यान्वयनमा छन्। यस अर्थमा नेपालका प्रचलित र नेपालले आफ्नो देशभित्र लागू गर्दछ भनी अनुमोदन गरेका र भविष्यमा पनि अनुमोदन गर्न सक्ने अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरूमा गरिएका व्यवस्थाहरू पनि मानव अधिकारका विषयहरू हुन्। अर्थात राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरूमा उल्लेख गरिएका आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, नागरिक, राजनीतिक र विकासका अधिकारहरूको समष्टि रूप नै मानव अधिकार हो।

३. मानव अधिकारका विषयहरू

मानव अधिकारलाई विभाजन गरेर बुझ्न सकिँदैन। तर मानव अधिकारलाई लागू गर्ने सन्दर्भमा आर्थिक अधिकार, समाजिक अधिकार, साँस्कृतिक अधिकार, नागरिक अधिकार, राजनीतिक अधिकार र विकासको अधिकार भनी बुझ्ने गरिएको छ। संयुक्त राष्ट्रसंघले काम गर्ने स्थान, सामाजिक सुरक्षा, पारिवारिक जीवन, साँस्कृतिक जीवनमा सहभागिता, आवासमा पहुँच, खाद्यान्न, स्वास्थ्य र शिक्षा सम्बन्धी अधिकारहरूलाई आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकार भनेको छ।

श्रम गर्न पाउने, काम गर्न उचित वातावरण पाउने, उचित ज्याला पाउने, भोकबाट मुक्त रहन पाउने, सम्पति माथिको अधिकार लगायतका विषयहरू आर्थिक अधिकारका विषयहरू

हुन् । स्तरीय जीवन जीउन पाउने, शिक्षा पाउने, स्वास्थ्य उपचार पाउने, समानता, सामाजिक सुरक्षा, महिला र पुरुष बीच समानता, स्वतन्त्र मञ्जूरीमा विवाह गर्न पाउने लगायतका अधिकारहरु सामाजिक अधिकारका विषयवस्तुहरू हुन् । आफ्नो साँस्कृतिक जीवनमा सहभागी हुन पाउने, आफ्नो परम्परा, रीतिथिति अनुसारका संस्कारहरू मान्न पाउने, कलाक्षेत्रको आनन्द लिने, विज्ञानको क्षेत्रमा भएको प्रगति र त्यसबाट भएको फाइदामा सहभागी हुने, आफूले सिर्जना गरेका कृतिबाट प्राप्त फाइदाको संरक्षण गर्ने, आफूलाई लागेको धर्म मान्न पाउने लगायतका अधिकारहरू साँस्कृतिक अधिकारका विषयहरू हुन् ।

आर्थिक अधिकार

- भोक्ताबाट मुक्त हुन पाउने,
- जीविकोपार्जनका लागि काम गर्न पाउने,
- आफ्नो इच्छाको काम स्वीकार्ने,
- उचित ज्याला पाउने,
- दासत्वबाट मुक्ति पाउने,
- सम्पत्ति,
- समान कामका लागि महिला-पुरुषमा भेदभाव गर्न नपाइने,
- राष्ट्रको सम्पत्तिको उपभोग गर्न पाउने आदि ।

सामाजिक अधिकार

- परिवारप्रतिको दायित्व,
- उपयुक्त जीवनस्तर,
- व्यक्तिको शिक्षा प्राप्त गर्ने,
- जातीय समानता,
- व्यक्तित्व विकासको अवसर,
- स्वास्थ्य उपचार
- सामाजिक सुरक्षा,
- सुत्केरी सेवा पाउने,
- बाँचका लागि आवश्यक आधारभूत कुराहरू प्राप्तगर्ने
- बालबालिकाहरूको सुरक्षा,
- महिला र पुरुषबीच समानता आदि ।

साँस्कृतिक अधिकार

- साँस्कृतिक जीवनमा सहभागिता,
- आफ्नो परम्परा, रीतिरिवाज, अनुसार विभिन्न संस्कारहरू मान्न पाउने,
- आफ्नो रीतिरिवाज अनुसार विवाह, ब्रतबन्ध,
- मृत्यु पछिको अन्तिम संस्कार,
- जातीय परम्परा अनुसार संस्कारहरू,
- कलाको आनन्द लिने,
- विज्ञानको क्षेत्रमा भएको प्रगति र फाइदामा सहभागी हुने,
- आफूले रचनाबाट प्राप्त लाभको संरक्षण गर्ने,
- आफूलाई सही लागेको धर्म अबलम्बन गर्ने पाउने आदि ।

कानुनको दृष्टिमा समानता, धर्म, जात, जाति वा लिङ्को आधारमा हुने भेदभाव विरुद्धको अधिकार, वाक र प्रकाशन स्वतन्त्रता, शान्तिपूर्वक र विना हतियारको सम्पेलन सभा गर्न पाउने, संस्था वा संघ खडा गर्ने, नेपाल राज्यभर बिना रोकटोक घुमफिर गर्ने, नेपाल राज्यभर जुनसुकै भागमा पनि बसोबास गर्ने र घरजम गर्ने, सम्पत्ति आर्जन गर्ने, भोग गर्ने, बेचबिखन गर्ने, कुनै पेशा, रोजगार, उद्योग वा व्यापार गर्ने, कानुनको अखियार बिना कुनै कर तिर्नु नपर्ने, इच्छाविरुद्ध काम गर्न नपाउने लगायतका अधिकारहरू नागरिक अधिकारका विषयवस्तुहरू हुन् । नेपालको संविधानमा व्यवस्था गरिएका नागरिकता प्राप्त गर्ने, सूचना पाउने र देश निकाला नगरिने, सम्मानपूर्वक बाँच पाउने, न्याय पाउने, यातनाबाट सुरक्षित हुन पाउने, छुवाछुतबाट मुक्त हुन पाउने, शोषणबाट मुक्त हुन पाउने लगायतका विषयहरू पनि नागरिक अधिकारका विषयहरू हुन् ।

प्रत्येक नागरिकले प्रत्यक्ष वा स्वतन्त्र रूपमा छानिएका प्रतिनिधिमार्फत सार्वजनिक जीवनमा भाग लिन पाउने, निर्वाचित हुन पाउने, निर्वाचनमा सहभागी हुन पाउने, सामान्य शर्तको

अधीनमा रही सार्वजनिक सेवामा प्रवेश गर्न पाउने विषयहरू राजनीतिक अधिकारका विषयहरू हुन्। यस बाहेक मतदाता नामावलीमा नाम समावेश गर्न पाउने, मतदान गर्न पाउने, विचार र अभिव्यक्ति व्यक्त गर्न पाउने, बिना हातहतियार शान्तिपूर्वक भेला हुन पाउने, राजनीतिक दल खोल्न पाउने, वैचारिक आस्थाको आधारमा भेदभावबाट मुक्त रहन पाउने लगायतका विषयहरू पनि राजनीतिक अधिकारका विषयहरू हुन्।

विकास सम्बन्धी कुनैपनि गतिविधिहरू सञ्चालन गरिंदा मानिसलाई केन्द्रमा राखेर गरिनुपर्छ भन्ने धारणा विकासको अधिकार हो। स्थानीय तहबाट विकास निर्माण कार्य अगाडि बढाउँदा यस विषयमा ध्यान दिनु पर्दछ। किनभने विकासको अधिकार मानिसको अहरणीय अधिकार हो।

स्वनिर्णय, विकासमा सहभागिता, समान अवसर, जवाफदेहिता र आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको प्रयोगमा निश्चित अनुकूलन व्यवस्थाहरू हुनुपर्ने लगायतका व्यवस्था विकासको अधिकारका विषयहरू हुन्। विकास निर्माण सम्बन्धी कार्य सञ्चालन गरिंदा स्थानीयतहका नागरिकलाई विकासमा सहभागि हुन पाउने, विकास प्रकृयामा योगदान गर्न पाउने र विकासको प्रतिफल उपभोग गर्न (प्रयोग गर्न) पाउने अवसर सिर्जना गरिनु पर्दछ।

नागरिक अधिकार

- स्वनिर्णय,
- भेदभावविरुद्ध,
- महिला पुरुषबीचमा समानता,
- बाँच्न पाउने,
- यातनाविरुद्ध,
- दासत्वविरुद्ध,
- स्वतन्त्रता र सुरक्षा,
- हिंडुल गर्ने स्वतन्त्रता,
- निष्पक्ष न्याय र सुनुवाइ,
- कानुनसमक्ष व्यक्तिको रूपमा मान्यता पाउने
- गोपनीयता,
- परिवारमा रहन पाउने,
- बालबालिकाको जन्मदर्ता र राष्ट्रियता आदि।

राजनीतिक अधिकार

- विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता,
- धार्मिक वितृष्णा फैलाउने विरुद्धको कार्य,
- शान्तिपूर्वक सभा-सम्मेलन गर्न पाउने,
- सद्घ, सङ्गठन खोल्न पाउने,
- सङ्गठित हुन पाउने,
- निर्वाचन तथा सार्वजनिक सेवामा प्रवेश गर्न पाउने,
- भेदभावविरुद्ध,
- विरोध गर्ने पाउने आदि।

विकासको अधिकार

- सहभागि हुन पाउने
- योगदान गर्न पाउने
- प्रतिफल उपभोग गर्न पाउने,
- समान अवसर पाउने आदि।

४. मानव अधिकारका सिद्धान्तहरू

स्थानीय तहले आफूलाई प्राप्त कार्यादेश (काम, कर्तव्य र अधिकार) को प्रयोग गर्दा मानव अधिकारका आधारभूत सिद्धान्तहरूको पालना गर्नु पर्दछ । सामान्यतः आफ्नो कार्यादेशको प्रयोग गर्दा मानव अधिकारका तल उल्लेख गरिएका सिद्धान्तहरूको पालना गरिनु पर्दछ ।

(क) विश्वव्यापी

मानव अधिकार अन्तर्राष्ट्रिय विषय भएकोले यो संसारभर समान रूपमा लागू हुन्छ । त्यसैले यसलाई विश्वव्यापी भनिएको हो । यो जुनसुकै मुलुक, भूभाग वा क्षेत्रमा जन्मिएको, हुर्किएको, बसोबास गरेको, धर्म मानेको, जुनसुकै राजनीतिक दलमा आस्था राखेको वा राख्ने सबै व्यक्तिका हकमा समान रूपमा लागू हुने विषय हो । कुनै एउटा भूभाग, क्षेत्र, जातजाति, भाषा, धर्म, लिङ्ग, उत्पत्ति, विचार आदि भएका व्यक्तिलाई मात्र लागू हुने विषय होइन । सबैको हकमा लागू हुने भएकोले मानव अधिकार विश्वव्यापी हुन्छ । त्यसैले स्थानीय तहले आफ्ना कार्य सम्पादन गर्दा यसलाई ध्यान दिनु पर्दछ ।

यस सिद्धान्तले कुनैपनि गाउँपालिका, नगरपालिका, जिल्ला, प्रदेश, देश भित्रको कुनैपनि भूभागमा बसोबास गर्ने कोहीपनि जातजाति, भाषाभाषी वा धार्मिक व्यक्ति वा समुदाय, लिङ्ग, कुनैपनि राजनीतिक आस्था वा अन्य विचार भएको आधारमा कसैलाई पनि भेदभाव गर्नबाट रोकदछ । साथै स्थानीय तहमा विवाद लिएर आएको वा नआएको व्यक्तिको हकमा फरक-फरक किसिमले लागू हुने विषय होइन । मानव अधिकार सबै क्षेत्रमा बसोबास गर्न सबै मानिसका लागि आवश्यक र सबैका लागि समान रूपमा लागू हुने विषय भएकोले यसलाई विश्वव्यापी हुन्छ भनिएको हो ।

(ख) अहस्तान्तरणीय

व्यक्तिका सबै किसिमका अधिकार सम्बन्धित व्यक्तिका मात्र अधिकार भएका हुँदा ती अधिकार कसैका लेनदेनका विषय होइनन् भन्ने सिद्धान्त अहस्तान्तरणीय सिद्धान्त हो । त्यसैले मानिसका अधिकार कुनै पनि बाहाना र चहानामा कसैले कसैलाई दिन र कसैबाट कसैले लिनसक्ने विषयहरू होइनन् र त्यस्ता अधिकारहरू कसैलाई पनि हस्तान्तरण गर्न सकिँदैन ।

कुनै व्यक्तिलाई तिमीसँग भएको नागरिक अधिकार अर्को व्यक्तिलाई देऊ भन्न सकिने विषय होइन । अर्थात् मैलै नागरिक अधिकारको सट्टामा तिमीलाई राजनीतिक अधिकार वा अन्य अधिकार दिएको छु वा दिन्छु भनी अधिकार हस्तान्तरण गर्न सकिने विषय पनि होइन । व्यक्तिले प्राप्त गर्ने सबै अधिकारहरूको आ-आफ्नो स्थान र महत्व भएको हुँदा कुनैपनि अधिकारहरूलाई प्रदान (हस्तान्तरण) गर्न सकिँदैन भन्ने यस सिद्धान्तको मूल मर्म हो । गाउँपालिका वा नगरपालिकाले आफ्ना नागरिकहरूलाई सेवा प्रवाह गर्दा तिमीले निःशुल्क

स्वास्थ्य सम्बन्धी सुविधा पाइसकेका छौं, अब शिक्षासम्बन्धी सुविधा अर्कालाई देउ वा दिन्छु भन्न मिल्दैन । किनभने कुनैपनि व्यक्तिलाई शिक्षा र स्वास्थ्य सम्बन्धी अधिकारको प्रयोग गर्ने समान अधिकार हुन्छ । अर्थात घर परिवारमा श्रीमान् र श्रीमती बीच पनि एक अर्काको मानव अधिकार एक अर्कालाई हस्तान्तरण गर्न सकिँदैन ।

(ग) अन्तनिर्भर/अन्तसम्बन्धित

कुनै मानव अधिकार संरक्षित गरेर राख्ने र कुनै मानव अधिकार त्याग्न सकिने हुँदैन । यी अधिकारहरू सधैं एक आपसमा अन्तनिर्भर हुन्छन् । मानिसका आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, नागरिक र राजनीतिक सबै अधिकारहरू एक अर्कासँग अन्तसम्बन्धित छन् । यी मध्ये कुनैपनि अधिकारको अभावमा अर्को अधिकार प्रचलन गर्न कठिन हुन्छ । उदाहरणको लागि व्यक्तिको खान पाउने (खाद्यान्न) अधिकार पूरा हुन नसकेमा बाँच पाउने अधिकार प्रभावित हुन पुग्दछ । खाद्यान्न नहुँदा शरीरलाई चाहिने पौष्टिक पदार्थको अभावमा उ रोगी हुन सक्दछ । रोगी भएको कारण उसले आफ्नो रोजगारीमा निरन्तरता दिन नसक्ने अवस्था आउन सक्छ । रोजगारीमा परेको असरको कारण आय आर्जन कमी भई परिवारका सदस्यहरू स्वास्थ्य र शिक्षाको अधिकारबाट बच्चित हुनुपर्ने अवस्था आउँछ । त्यसले जीविकोपार्जनमा नै प्रभाव पार्दछ । त्यसैले मानव अधिकार एक अर्कासँग अन्तनिर्भर र अन्तसम्बन्धित हुन्छन् ।

(घ) अविभाज्य

मानिसका अधिकारहरूलाई विभाजन गर्न सकिँदैन भन्ने मान्यतानै मानव अधिकारको अविभाज्य (विभाजन गर्न नसकिने) सिद्धान्त हो । यस सिद्धान्तले सबै मानव अधिकारका विषयहरू समान महत्वका हुने कुरालाई जोड दिन्छ । कसैलाई पनि कुनैपनि अधिकारको उपभोगबाट यो कम महत्वपूर्ण वा अनावश्यक भनेर विमुख गर्न सकिँदैन । राज्यले नागरिकलाई राजनीति गर्ने अधिकार दिएकै छ, आर्थिक अधिकार किन चाहियो भन्न पाउँदैन । एउटा व्यक्तिलाई जति राजनीतिक अधिकारको आवश्यकता र महत्व हुन्छ त्यति नै नागरिक, आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकारको पनि रहन्छ र यसलाई विभाजन गर्न हुँदैन भन्ने यस सिद्धान्तको मूल मर्म हो । अर्थात गाउँपालिका वा नगरपालिका क्षेत्रमा बसोबास गर्ने नागरिकले नागरिकता पाइहाल्यो अब किन मतदाता नामावलीमा नाम चाहियो र भन्न पाइन्न । ज्येष्ठ नागरिकलाई सामाजिक सुरक्षा भत्ता दिइएकै छ किन निर्वाचनमा उम्मेदार हुनु पच्यो भनी विभाजन गर्न सकिँदैन । गाउँपालिका वा नगरपालिकामा रहेको भूमिहीन नागरिकलाई आवासको व्यवस्था भइहाल्यो अब किन निजका बालबालिकालाई शिक्षा चाहियो र भन्न सकिँदैन । आवास र शिक्षा सहित सबै अधिकारको समान महत्व हुन्छ र त्यसलाई विभाजन गर्न हुँदैन भन्ने सिद्धान्त नै अविभाज्य सिद्धान्त हो ।

ड) समानता र अविभेद

समानता र अविभेद (भेदभाव नगर्नु) मानव अधिकारको मूल मर्म हो । समानता र अविभेद एक अर्काका परिपूरक हुन् । राज्यले कुनैपनि नागरिकबीच कुनैपनि आधार र कारण देखाई भेदभाव गर्न हुँदैन । सबै नागरिकबीच समान व्यवहार गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता समानता र अविभेदको सिद्धान्त हो । सबै अधिकारहरूको प्रचलन र उपभोग सबैले भेदभाव बिना समान रूपमा प्रयोग गर्न पाउनु पर्दछ । स्थानीय तहबाट आफ्ना सबै नागरिकहरु प्रति सधै समान व्यवहार गरिनु पर्दछ । स्थानीय तहले पनि नागरिक बीच भेदभावजन्य व्यवहार गर्न हुँदैन । विवाद निरूपणको सन्दर्भमा पनि विवादका पक्षहरूबीच बिना भेदभाव समान व्यवहार गर्नु पर्दछ । यस सिद्धान्तको आधारमा गाउँपालिका वा नगरपालिकाले राजनीतिक आस्था, विचार, भूगोल, लिङ्ग, वर्ण, जाति, भाषा, धर्म, विचारधारा, आर्थिक अवस्था कुनै पनि आधारमा भेदभाव गर्न हुँदैन । सबै व्यक्तिहरु समान हुन् र उनीहरूले सबै अधिकारहरु समान रूपमा उपभोग गर्न पाउनु पर्दछ ।

मानिसको जन्मदेखि प्राप्त हुने अधिकारको प्रयोगमा विभेदजन्य र असमान व्यवहार गर्नलाई यस सिद्धान्तलाई स्थानीय तहले आफ्ना कार्य सम्पादन गर्दा परिपालना गर्न जरूरी हुन्छ । त्यसमा पनि राजनीतिक पृष्ठभूमिबाट निर्वाचित/मनोनित न्यायिक समितिमा रहेर न्याय निरूपण गर्ने व्यक्तिको हकमा यो विषय अझ चुनौतीपूर्ण हुन्छ । न्याय निरूपण गर्ने सन्दर्भमा न्यायिक समितिका पदाधिकारीले आफ्नो राजनीतिक दल नजिकको, छिमेकी, आफन्त, आफूले सम्मान गर्नुपर्ने व्यक्ति, आफ्नो जाति, आफ्नो धर्म वा आफ्नो लिङ्गको हो भनी निजको पक्षमा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष आधारमा निर्णय गरेमा मानव अधिकारको समानता र अविभेदको सिद्धान्त विरुद्धको कार्य हुन्छ । त्यसैले स्थानीय तहले सेवा प्रवाह गर्दा, कानुन तर्जुमा गर्दा, कार्ययोजना बनाउँदा वा नीति निर्धारण र बजेट तर्जुमा गर्दा वा न्यायिक समितिले विवाद निरूपण गर्दा समान र भेदभाव रहित व्यवहार प्रदर्शन गर्नु जरूरी छ ।

५. मानव अधिकारका मूल्य र मान्यताहरू

पहुँच, समानता र न्याय, जवाफदेहीता, निष्पक्षता, स्वतन्त्र र स्वायत्तता, पारदर्शिता, सहभागिता र समावेशीता तथा विविधताको सम्मान मानव अधिकारका मूल्य र मान्यताहरू हुन् ।

क) पहुँच :

'पहुँच' मानव अधिकारको एक प्रमुख मान्यता हो । स्थानीय तहबाट सेवाग्राहीलाई प्रदान गरिने न्यायिक लगायतका सेवामा सबै नागरिकहरूको लागि सहज र समान पहुँच हुनु पर्दछ । सेवामा नागरिकको समान पहुँच हुन नसके मानव अधिकारको मूल्य र मान्यताको सम्मान हुन सक्दैन । त्यसैले स्थानीय तहले आफ्नो कार्य सम्पादन गर्दा सेवाग्राहीको पहुँचको विषयलाई उच्च प्राथमिकता दिनु पर्दछ । विवाद समाधान वा मुद्दा मामिलाको निरूपणको सन्दर्भमा आमनागरिकको पहुँचका लागि काम गर्नु पर्दछ । त्यसमा पनि जोखिममा रहेका आर्थिक,

सामाजिक, भौगोलिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछाडि रहेका महिला, दलित, अदिबासी जनजाति, मधेशी, थारू, मुस्लिम, पिछडावर्ग, अल्पसंख्यक, सीमान्तकृत व्यक्ति वा समुदाय, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, लैडिगिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक, किसान, श्रमिक, उत्पीडित वा पिछडिएको क्षेत्रका नागरिक तथा आर्थिक रूपले विपन्न खस आर्थ एवं ज्येष्ठ नागरिकको पहुँचलाई सुनिश्चित गर्न स्थानीय तह थप सक्रिय रहनु पर्दछ । स्थानीय तहका नागरिकसँगको पहुँच विस्तार गर्न स्थानीय तहले सो सम्बन्धी विभिन्न प्रबर्द्धनात्मक सामग्रीहरु स्थानीय भाषामा समेत प्रकाशन र वितरण गर्न जस्तरी छ ।

नागरिकको न्यायिक पहुँच बढाउन स्थानीय तहले विवादको निवेदन वडा कार्यालयमा दर्ता गराई न्यायिक समितिमा पठाउन सक्ने व्यवस्था गर्न सक्दछ । आफ्नो निवेदन आफै लेख नसक्ने नागरिकहरूको लागि स्थानीय तहले वडा स्तरदेखि नै आवश्यक निवेदन लेखि दिने व्यवस्था गरेर पनि न्यायमा पहुँच पुऱ्याउन सहयोग गर्न सक्दछ । प्रत्येक टोल र वडाहरूमा मेलमिलापकर्ताहरू तयार गरेर पनि स्थानीय तहबाट न्यायमा पहुँच पुऱ्याउने कार्यमा सहयोग पुऱ्याउन सकिन्छ ।

ख) समानता र न्याय

स्थानीय तहले सबै प्रकारका मानव अधिकार सबैका लागि समान रूपमा सुनिश्चित गर्नु पर्दछ । न्यायमा पनि सबैको समान पहुँच हुने अवस्था बनाउनु पर्दछ । आफूले हेर्न मिल्ने सबैखाले विवाद निरूपण गर्दा पनि व्यक्ति वा समुदायप्रति भेदभाव नगरीसमान व्यवहार गर्नु पर्दछ । विवादको निरूपण गर्दा पनि विवाद गरिरहेका दुवै पक्षलाई समान व्यवहार गर्नु पर्दछ । दुवै पक्षलाई समान अवसर प्रदान गर्नुपर्दछ । विवादित दुवै पक्षले आफूमाथि समान व्यवहार भएको महश्यस गर्न वातावरण बनाउनु पर्दछ । दुवै पक्षले आफुहरू माथि समान व्यवहार भएको अनुभुति गर्न नसकेमा समानता र न्यायको मान्यताको सम्मान नहुन सक्दछ । त्यसले विवाद निरूपण गर्दा व्यक्तिसँग नभई विवादको विषयसँग कोन्द्रित हुनु पर्दछ । अभ त्यसमा पनि न्यायिक समितिका पदाधिकारीहरू र अन्य जनप्रतिनीधिहरूले आफ्नो आचरणबाट पनि विवादित पक्षका बीचमा समानता देखाउन सक्नु पर्दछ । स्थानीय तहबाट विवादको निवेदन दर्ता गर्दा, दर्ता भएको निवेदनमा कारवाही गर्दा, मिलापत्र गराउँदा पनि समानता र न्यायको विषयमा ध्यान दिनु पर्दछ । आफूले बनाएका कुनै ऐन, नियम, नीति, कार्यविधि, मार्ग निर्देशिकाहरूमा समानता विस्तृद्वका व्यवस्था रहेछन् भने त्यस्ता भेदभावपूर्ण व्यवस्थाको पुनरावलोकन वा परिमार्जन गरी मानव अधिकारको मूल्य र मान्यताको रूपमा रहेको समानता र न्यायको सम्मान गर्नु पर्दछ ।

न्यायिक समितिबाट विवादको निरूपण गर्दा अदालतको जस्तो इजलाशको व्यवस्था गरिएमा त्यसले न्यायिक समितिमा रहने व्यक्ति र विवादका पक्षहरू बीचमा बसाइमा नै असमानता देखिन सक्दछ । त्यसले जनताबाट निर्वाचित प्रतिनिधि (न्यायिक समितिका पदाधिकारी) र जनताको बीचमा फरक देखाउन सक्दछ । जसले विवादका पक्ष बीचमा असमानताको

सोच विकास गर्न सक्दछ । त्यसैले विवाद निरूपण गर्दा यथाशक्य समान आसनमा बसेर गर्नु पर्दछ ।

ग) जवाफदेहिता

नागरिकप्रति आफ्नो उत्तरदायित्व बहन गर्ने कुरामा स्थानीय तह अभ्य सचेत रहनुपर्दछ । त्यसमा पनि स्थानीय तहको न्यायिक समितिको विश्वसनीयता र सफलता समितिले सम्पन्न गर्ने जिम्मेवारी र जवाफदेहीतामा निर्भर रहन्छ । समितिले आफूले सम्पादन गरेका कामको आवधिक प्रतिवेदन तथार गरी व्यापक रूपमा प्रचार-प्रसार र वितरण गरी जवाफदेहिता प्रदर्शन गर्न सक्दछ । यसले न्यायिक समितिको प्रभावकारितामा अभिवृद्धि हुन्छ । स्थानीय तहको प्रभावकारिता पनि सशक्त हुन्छ । आफूले गरेका कामहरूको बारेमा समय-समयमा सार्वजनिक सुनुवाई आयोजना गरेर पनि जवाफदेहितामा वृद्धि गर्न सकिन्छ । नगर सभा वा गाउँ सभामा पनि आफ्ना गतिविधिहरू पेश गरेर जवाफदेहिता प्रदर्शन गर्न सकिन्छ । आफ्ना कार्यसम्पादनमा सक्रियता, छिटो छरितोपन र निष्पक्षता कायम गरेर पनि समितिले आफ्नो जवाफदेहिता बहन गर्न सक्दछ । मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र प्रबर्द्धनको लागि राज्यका निकायको जवाफदेहीता र नागरिकको कर्तव्य दुवैको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । राज्यले आफ्नो जवाफदेहिता पूरा गर्ने ऋममा नागरिकका अधिकार र कर्तव्यको बारेमा समेत सचेतना अभिवृद्धि गराउनु पर्दछ । स्थानीय तहपनि राज्यको एक तह भएकोले आफ्नो स्थानीय तहभित्र बसोबास गर्ने नागरिकहरूको अधिकार र कर्तव्यको बारेमा सचेतना कार्यक्रम पनि सञ्चालन गरी वा गर्न लगाई जावफदेहिता अभिवृद्धि गर्ने सन्दर्भमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछ ।

घ) निष्पक्षता

मानव अधिकार र न्याय निरूपणको महत्वपूर्ण मूल्य र मान्यता निष्पक्षता हो । स्थानीय तहको काम कारबाहीको निष्पक्षताबाट नै आमनागरिकहरूको स्थानीय तहप्रतिको विश्वसनीयता अभिवृद्धि हुन्छ । निष्पक्ष रूपमा सम्पादन हुने कार्यबाट नै स्थानीय तहको प्रभावकारिता बढ्दछ । त्यसैले कुनैपनि व्यक्तिको राजनीतिक आस्था, विचार, लिङ्ग, वर्ण, आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था, आफन्त लगायतका आधारमा कुनै पनि व्यक्ति, समुदाय वा संस्थाप्रति पूर्वाग्रही व्यवहार गरिनु हुँदैन । समितिले आफ्ना सबै गतिविधिहरू र कार्य सम्पदान गर्दा निष्पक्षता र स्वच्छता कायम राख्ने पर्दछ । समितिको निष्पक्षताले नै वास्तविक न्यायप्राप्ति र मानव अधिकारको मूल्य, मान्यताको सम्मान र संरक्षण हुन पुग्दछ । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा १०९ बमोजिम पक्षपात नगरी वा पूर्वाग्रह वा खराब भावना नलिई काम गर्नलाई लिएको सपथलाई कुनैपनि अवस्थामा बिर्सन हुँदैन । सपथले न्यायिक समितिमा रहेर कार्यगर्ने पदाधिकारी समेतलाई निष्पक्षता कायम राख्नी कार्य गर्न निर्देशन गरेको छ । स्थानीय तहका कार्यपालिका, सभाले पनि निष्पक्ष भएर काम गर्नु आवश्यक

छ । त्यसमा पनि न्यायिक समितिले त अभ बढि निष्पक्षताको पालना र कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ ।

ड) स्वतन्त्रता र स्वायत्तता

मानव अधिकारको अर्को महत्वपूर्ण मान्यता स्वतन्त्रता र स्वायत्तता हो । न्याय सम्पादन गर्ने सन्दर्भमा स्थानीय तहआफैमा स्वतन्त्र र स्वायत्त निकाय हो । त्यसैले स्थानीय तह होस् वा न्यायिक समिति दुवैले आफ्नो कार्य सम्पादन गर्दा मानव अधिकारको मूल्य र मान्यताको रूपमा रहेका स्वतन्त्रता र स्वायत्तताको विषयलाई उच्च प्राथमिकता दिनु पर्दछ । स्थानीय तहले आफ्नो स्वतन्त्रता र स्वायत्तता कायम राखी त्यसको अभिवृद्धि गर्न ढूढ सङ्कलित पहुनु पर्दछ । स्वतन्त्रता र स्वायत्तताको सम्मानले स्थानीय तहभित्र मानव अधिकारको सरक्षण, प्रवर्द्धन तथा दण्डहिनताको प्रवृत्तिको अन्त्य गर्न सहयोग पुग्दछ । समितिले आफ्नो कर्तव्य पालना गर्ने क्रममा कुनै पनि व्यक्ति, निकाय वा सङ्घसंस्थाको प्रभाव वा दबाबबाट पूर्णरूपमा मुक्त रहनु पर्दछ । समितिले आफूलाई पारदर्शी, न्यायपूर्ण तथा निष्पक्ष कार्यसम्पादन गर्ने निकायको रूपमा स्थापित गरिरहनु पर्दछ ।

च) पारदर्शिता

स्थानीय तहले गर्ने हरेक क्रियाकलापहरू पारदर्शी हुनु पर्दछ । पारदर्शिताले स्थानीय तहका क्रियाकलापहरूलाई नागरिक समक्ष पुऱ्याउन, सही सूचना संप्रेषण गर्न र विवादको निरूपण गर्न सहयोग पुऱ्याउँदछ । यसले स्थानीय तहको नागरिकप्रतिको जवाफदेहीतामा वृद्धि हुन जान्छ । विवाद निरूपण प्रकृयामा पनि पारदर्शिताको त्यक्तिकै आवश्यकता हुन्छ । त्यसको लागि विभिन्न सञ्चार माध्यमबाट आफूले गरेका निर्णय, गतिविधिहरू प्रकाशन र प्रसारण पनि गर्न सक्नेछ । तर स्थानीय तहले विवादको निरूपण गर्ने लगायतका कार्य सम्पादन गर्दा विवादका पक्षहरूको शारीरिक वा निजी जीवन सम्बन्धी, परिवारिक अवस्था सम्बन्धी, प्रजनन स्वास्थ्य र गर्भावस्था सम्बन्धी, आवास सम्बन्धी, सम्पति सम्बन्धी, लिखत सम्बन्धी, व्यक्तिसँग सम्बन्धित वैयक्तिक तथाङ्गु, पत्राचार, व्यक्तिको चरित्र जस्ता गोप्य राख्नु पर्ने विषयहरूलाई भने सार्वजनिक गर्न हुँदैन । यस्तो कार्य भएमा व्यक्तिको गोपनीयताको हक उल्लंघन हुन सक्छ । त्यसैले पारदर्शिताको अवलम्बन गर्दा गोपनीयतालाई पनि ध्यान दिनु पर्दछ । पारदर्शिता भन्दैमा विवाद निरूपण गर्दा विवादका पक्षको मान र सम्मानको अवमूल्यन हुने गरी खुल्ला रूपमा त्यस्तो कार्य गर्नु हुँदैन ।

छ) सहभागिता र समावेशीता

स्थानीय तहले आफ्नो कार्य सम्पादन गर्दा सरोकारवालाहरूको सहभागिताको सुनिश्चितता गर्नु पर्दछ । समुदायको समेत सरोकार रहेको विवादको विषयमा समावेशीताको पनि त्यक्तिकै महत्वपूर्ण भूमिका हुन सक्दछ । यस्तो कार्यमा गराइने सहभागिता र समावेशिताले स्थानीय तहप्रति नागरिकहरूले आफ्नो पन महशुसगर्न सक्दछन् । स्थानीय तहले समाजका विपन्न

तथा पछाडि पारिएका वा जोखिममा रहेका समुदायको सहभागिता र समावेशीकरणको सन्दर्भमा थप ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ । मूलतः स्थानीय तहमा गरिने विकास निर्माण, नीति तर्जुमा, योजना छनौट लगायतका विषयहरूमा सरोकारवालाहरूको सार्थक र सक्रिय सहभागिताको सुनिश्चितता हुनु पर्दछ । यस बाहेक मानवीय मर्यादा, सहभागिता, सशसक्तिकरण, कानुनी शासन लगायतका विषयहरू पनि मानव अधिकारको मूल्य र मान्यताको रूपमा विकसित हुँदै आएका छन् ।

न्यायिक समितिबाट व्यक्तिगत विवादको निरूपणगर्ने सन्दर्भमा सामान्यतः विवादसँग सम्बन्धित व्यक्तिहरूलाई मात्र सहभागी गराउनु पर्दछ । तर कतिपय विवादको प्रकृति अनुसार समावेशीकरणको पनि आवश्यकता पर्न सक्दछ । विशेष गरी समुदायमा हुने विकास निर्माण, कुलो, पैनी, नहर, पोखरी, पाटीपौवा, पानीघाटको बाँडफाट तथा उपयोग, चरन, घाँस, दाउरा, सार्वजनिक रूपमा प्रयोग भएको बाटो, वस्तुभाउ निकाल्ने निकास जस्ता विवादहरूको निरूपण गर्दा भने सहभागिता र समावेशीकरणको विषय महत्वपूर्ण हुन सक्दछ । यस बाहेक स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४७(२) बमोजिमका विवादहरूमा मेलमिलाप गराउनको लागि मेलमिलापकर्ता तयार गर्दा पनि समावेशीतालाई ध्यान दिनु पर्दछ ।

ज) विविधताको सम्मान

स्थानीय तहले आफ्नो क्षेत्रभित्रका सबै जातजाति, भाषाभाषी, लिङ्ग, वर्ग, क्षेत्र, समुदायको समानरूपमा सम्मान गर्नु पर्दछ । स्थानीय तहको नीति निर्माण, योजना, परियोजना तयार गर्दा र कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दापनि समाजमा रहेको विविधताका विषयहरूलाई ध्यान दिनु पर्दछ । कतिपय साँस्कृतिक विषयका विवादहरूको निरूपणको सन्दर्भमा विविधताको सम्मान अभ जरूरी हुन्छ । उदाहरणको लागि स्थानीय तहमा रहेका विभिन्न समुदायहरूमध्ये कुनै एक समुदायले मान्ने साँस्कृतिक पर्वमा उल्लेख रकम छुट्याउने तर अर्को समुदायले मान्ने साँस्कृतक पर्वमा नदिने गरेमा विविधताको सम्मान गरेको मानिन्दैन । त्यस्तो कार्यबाट विभेदयुक्त व्यवहार पनि हुन पुग्दछ । त्यसैले स्थानीय तहले सेवा प्रवाह गर्दा वा न्यायिक समितिले न्यायिक निरूपण गर्दा विविधताको विषयलाई गम्भीर रूपमा ध्यान पुऱ्याउनु जरुरी छ । तर सकारात्मक विभेद बमोजिमको कार्य गर्ने भने सकिन्छ ।

६. मानव अधिकार र स्थानीय तहको सम्बन्ध

मानव अधिकारको संरक्षण गर्ने, सम्बर्द्धन गर्ने र त्यसको परिपालना गर्ने दायित्व राज्यको हो । नेपालको संविधानको धारा ५६ अनुसार स्थानीय तह पनि आफैमा राज्य हो । संविधानको प्रस्तावनाले मौलिक हक र मानव अधिकारलाई समेत अंगाल्दै समृद्ध राष्ट्र निर्माण गर्ने उद्देश्य लिएको छ । धारा ५२ ले मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने राज्यको दायित्व हुने कुरा उल्लेख गरेको छ । धारा २१४ को उपधारा ३ ले स्थानीय तहको शासन व्यवस्थाको सामान्य निर्देशन, नियन्त्रण र सञ्चालन गर्ने अभिभारा स्थानीय तहलाई दिएको छ ।

यी अभिभारा कार्यान्वयन गर्दा पनि मानव अधिकारको सम्मान र संरक्षणको विषयमा ध्यान दिनु पर्दछ । यस्तै धारा २२१ को उपधारा २ बमोजिम कानुन बनाउने अधिकारको प्रयोग गर्दा पनि मानव अधिकारका विषयलाई त्यति कै ध्यान दिनु पर्दछ । धारा २१७ बमोजिम विवाद निरूपण गर्ने सन्दर्भमा पनि मानव अधिकारका विषय अनिवार्य रूपमा पालना गरिनु पर्दछ ।

यस बाहेक स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ बमोजिम नगर प्रहरीको परिचालन गर्दा, स्थानीय सेवाको व्यवस्थापन गर्दा, स्थानीय स्तरका विकास आयोजना सञ्चालन गर्दा, शिक्षा, स्वास्थ्य सम्बन्धी व्यवस्थापन गर्दा, ज्येष्ठ नागरिक, अपाइगता भएका व्यक्ति र अशक्तहरूको व्यवस्थापन गर्दा, सामाजिक सुरक्षा र गरिबी निवारण तथा कानुन, नीति, नियम, कार्यविधि र कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा समेत मानव अधिकारका आधारभूत मूल्य, मान्यता र सिद्धान्तहरूको पालना गर्नु पर्दछ । यसो हुन सकेमा मात्र स्थानीय तहले मानव अधिकार प्रतिको दायित्व पूरा गरेको मानिनेछ । यस बाहेक माथि उल्लेख गरिए बमोजिम स्थानीय तहमा बसोबास गर्ने नागरिकहरूका आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, नागरिक, राजनीतिक र विकासको सम्मान, संरक्षण र परिपूर्ति गर्ने प्रारम्भिक दायित्व पनि स्थानीय तहको हो । त्यसैले स्थानीय तह र मानव अधिकार बीच महत्वपूर्ण सम्बन्ध रहेको हुन्छ ।

७. अधिकार र कर्तव्य

अधिकार र कर्तव्य एक सिक्काका दुई पाटा हुन् । जसरी सिक्काका दुई पाटा मध्ये एकातर्फको पाटालाई मात्र मान्यता दिँदा सिक्काले वैधानिकता पाउनसक्दैन, त्यसरी नै अधिकार र कर्तव्यमध्ये एक विषयलाई मात्र ध्यान दिइयो भने व्यक्ति वा संस्थाको जीवन अनुशासित र मर्यादित हुन सक्दैन । व्यक्ति वा संस्थाको जीवन मर्यादित, अनुशासित र मानव अधिकार संस्कृति विकास हुनको लागि अधिकार र कर्तव्य साथै रहन जरूरी छ । यस सन्दर्भमा स्थानीय तह न्यायिक समिति र विवादित पक्ष दुवैले आफ्ना अधिकार र कर्तव्यका सीमाहरूलाई समानान्तर रूपमा अगाडि बढाउनु पर्दछ । विवादित विषयहरूको निरूपण गर्नु न्यायिक समितिको अधिकार हो भने निर्णयमा पुग्नुभन्दा अगाडीका प्रकृयाहरू पूरा गर्नु समितिको कर्तव्य हो । आफूलाई अन्याय भएको विषयमा उजुरी गर्नु व्यक्तिको अधिकार हो भने विवाद समाधानका प्रकृयाहरूको पालना र सम्मान गर्नु उजुरकर्ताको कर्तव्य हो ।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ ले पनि अधिकार र कर्तव्य दुवै विषयलाई सम्बोधन गर्दै एक अर्काप्रतिको व्यवहार भावृत्त्वको भावना लिएर गर्नुपर्ने र प्रत्येक व्यक्तिको अर्को व्यक्ति, समुदाय, राष्ट्र र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायप्रतिको कर्तव्य हुने उल्लेख गरेको छ । अर्थात प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो अधिकारको प्रयोग गर्दा अर्काको अधिकारको सम्मान गर्नु पर्दछ । नेपालको संविधानले मौलिक हक अन्तर्गत नै संविधान र कानुनको पालना गर्ने, राज्यले चाहेका बखत अनिवार्य सेवा गर्ने, सार्वजनिक सम्पत्तिको

सुरक्षा र संरक्षण गर्ने तथा राष्ट्रियता, सार्वभौमिकता र अखण्डताको रक्षा गर्ने विषयहरू नागरिकका कर्तव्य भएको उल्लेख गरेको छ ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४७ मा उल्लेख गरिएका विवादहरूको निरूपण गर्ने पाउने न्यायिक समितिको अधिकार हो भने विवाद समाधानको सन्दर्भमा दफा ४८ र ४९ का प्रकृया पुरा गर्नु समितिको कर्तव्य हो । दफा ४९(८) बमोजिम अन्तरिम संरक्षणात्मक आदेश दिन पाउने समितिको अधिकार हो भने दफा ५० बमोजिम अन्तिम निर्णयको प्रमाणित प्रतिलिपि सम्बन्धित पक्षलाई उपलब्ध गराउनु समितिको कर्तव्य हो । त्यस्तो निर्णय र विवादका हरेक प्रकृयाको बारेमा जानकारी पाउनु पक्षको अधिकार हो । आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्रका विवादित विषयहरूको निरूपण सन्दर्भमा आवश्यकता अनुसार व्यक्ति वा निकायबाट सहयोग प्राप्त गर्नु समितिको अधिकार हो । आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्र नपर्ने विवादहरू सम्बन्धित निकायमा पठाउन सहजीकरण गर्नु समितिको कर्तव्य हुन आउँदछ । यस बाहेक नेपालको संविधान र अन्य प्रचलित कानुनहरूको पालना गर्न, गराउन सहजीकरण गर्नु न्यायिक समिति र नागरिकको समेत कर्तव्य हो । संविधान र ती कानुनहरूले प्रदान गरेका अधिकार प्राप्त गर्नु नागरिकहरूको अधिकारको विषय हो । त्यसैले समितिले स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनमा मात्र आधारित नभई आफ्नो गाउँपालिका वा नगरपालिका क्षेत्रका नागरिकहरूको अधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धनको लागि अन्य कानुनहरूको पनि जानकारी र पालना गर्न त्यति कै जरूरी रहन्छ ।

८. मानव अधिकारप्रति राज्यको दायित्व

मानव अधिकारको कार्यान्वयन सम्बन्धमा सम्मान गर्ने, संरक्षण गर्ने र मानव अधिकारको परिपूर्ति गर्ने राज्यको प्रमुख दायित्व हो । नेपालको संविधानको धारा ५६ ले राज्यको संरचना संघ, प्रदेश र स्थानीय गरि तीन तहको हुने र राज्य शक्तिको प्रयोग पनि तीन वटै तहले गर्ने व्यवस्था गरेको छ । यस सन्दर्भमा स्थानीय तह आफैमा संविधान र कानुनप्रदत्त अधिकारको प्रयोग गर्ने कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिका सहितको सरकार हो । त्यसैले संविधानको धारा ५२ र अन्तर्राष्ट्रिय कानुनले निर्देश गरेबमोजिम मौलिक हक तथा मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नु स्थानीय तहको दायित्व हो । यस बाहेक अनुसूची - २ मा उल्लेख गरे बमोजिम संविधानले स्थानीय तहलाई थप दायित्व पनि तोकिदिएको छ । यस सन्दर्भमा राज्यका दायित्व अन्तर्गत स्थानीय तहले निम्न दायित्वहरू पूरा गर्नु जरूरी छ :-

(क) मानव अधिकारको सम्मान

मानव अधिकारको सम्मान गर्ने दायित्वअन्तर्गत स्थानीय तहले आफ्नो क्षेत्रभित्र मानव अधिकारको उल्लंघन हुने कुनै कार्य गर्न हुँदैन । नेपालको संविधानको अनुसूची ८ र ९ ले निर्धारण गरेबमोजिमका कानुन निर्माण गर्दा ती कानुनहरूमा मानव अधिकारका

विषयवस्तुलाई उल्लेख्यरूपमा मान्यता दिनु पर्दछ । स्थानीय तहबाट कानुन तर्जुमा गर्दा मानव अधिकारका मूल्य र मान्यता अनुरूपका व्यवस्थाहरु समावेश गर्नु स्थानीयतहको मानव अधिकार प्रतिको सम्मान हो । यस बाहेक स्थानीय तहबाट कानुन तर्जुमा देखि उपभोग गर्दासम्म सबै नागरिकहरूको अधिकारको सम्मान गर्नुपनि स्थानीय तहको दायित्व हो । जसको लागि कार्यक्रम र बजेट निर्माण गर्दा नै मानव अधिकारको सम्मान भएको देखिनु पर्दछ सोही बमोजिम कार्यक्रम र बजेटको व्यवस्थापन पनि हुनु पर्दछ ।

(ख) संरक्षण गर्ने दायित्व

आफ्नो स्थानीय तहमा बसोबास गरिरहेका कुनैपनि व्यक्तिको अधिकार उल्लंघन हुनबाट रोक्नु मानव अधिकारको संरक्षण गर्नु हो । यदि कुनै व्यक्तिको अधिकार उल्लंघन भइ सकेको भएमा त्यस्तो अधिकारको बहाली गर्ने कार्य पनि मानव अधिकारको संरक्षण भित्र पर्दछ । यसअन्तर्गत पीडित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति लगायतका उपचार र दोषीलाई कारवाहीका विषय समेत पर्दछन् । कतिपय मानव अधिकारका उल्लंघनसँग सम्बन्धित विषयहरूमा न्यायिक समितिले निर्णय वा मेलमिलाप गराउँदा यस विषयलाई ध्यान दिनु पर्दछ । आफ्नो स्थानीय तहभित्र मानव अधिकारको उल्लंघन हुन नदिन, भइ हालेको अवस्थामा उज्जूरी गर्न र त्यस्ता उज्जुरीहरूको आधारमा पीडितलाई न्याय प्रदान गरिने कार्यमा स्थानीय तहले सधैँ सहजीकरणको भूमिका निर्वाह गर्नु पर्दछ । यस अन्तर्गत मानव अधिकारको उल्लंघन भएमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा उज्जूरी गर्नका लागि पठाउन पनि सक्दछ ।

स्थानीय तहभित्र बसोबास गर्ने कतिपय जोखिममा रहेका व्यक्ति वा समुदायको मानव अधिकारको संरक्षणको लागि विशेष कार्य पनि गर्नुपर्ने हुन्छ । उदाहरणको लागिस्थानीय तहभित्र बसोबास गर्ने आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, साँस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएका समुदाय, महिला र त्यसमा पनि विशेषतः विपन्न एकल महिला, गर्भावस्थाको महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, दलित, पिछडावर्ग, आदिबासी, अल्पसंख्यक, सीमान्तकृत, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, किसान, श्रमिकहरू आदिको अधिकार संरक्षणको लागि विशेष व्यवस्था पनि गर्नु पर्दछ ।

(ग) परिपूर्तिगर्ने दायित्व

मानव अधिकार प्रचलन वा परिपूर्तिको लागि आवश्यक पर्ने सेवा वा साधनको उपलब्धता वा उपयुक्त व्यवस्था गर्ने कार्य मानव अधिकारको परिपूर्ति गर्ने दायित्व भित्र पर्दछ । यसका लागि आवश्यकता अनुसार संस्थागत र उचित श्रोत साधनको व्यवस्था गर्नु पर्दछ । यस्तो व्यवस्था स्थानीय तह आफैले वा अन्य सरकारहरु वा अन्य निकायहरूसँग समन्वय र सहकार्यबाट पनि गर्न सक्दछ । स्थानीय तहले परिपूर्तिको दायित्व अन्तर्गत आफ्नो स्थानीय तहभित्र बसोबास गर्ने नागरिहरूको लागि आवश्यक वस्तुहरू उपलब्ध गराउनको लागि

सहजिकरण गर्न र आफै उपलब्ध गराउन सक्ने संयन्त्र पनि निर्माण गर्नु पर्दछ । उदाहरणको लागि कुनै स्थानीय तहमा खाद्यान्नको अभाव हुन गएमा स्थानीय तहको आफ्नो गोदाममा खाद्यान्न स्टक रहेको भए सो तहमा बसोबास गर्ने नागरिकलाई आफै खाद्यान्न उपलब्ध गराउन सक्दछ । तर आफूसँग नभएको अवस्थामा खाद्य संस्थान वा अन्य सम्बन्धित त्यस्तै निकायसँग समन्वय वा सहजीकरण गरेर पनि उपलब्ध गराउन सक्नु पर्दछ । अर्को अर्थमा स्थानीय तहबाट विद्यमान कानुन बमोजिम नागरिकका अधिकारहरूको सुनिश्चितताको लागि प्रभावकारी संयन्त्र निर्माण गरी सोमार्फत आवश्यक कदम चालिनु पर्दछ ।

मानव अधिकार सम्बन्धी दायित्व परिपूर्ति गर्ने सन्दर्भमा स्थानीय तहले गाउँपालिका वा नगरपालिका कार्यालयमा मानव अधिकार सम्बन्धी छुट्टै महाशाखा वा शाखा स्थापना गरी सोही बमोजिम आर्थिक तथा जनशक्तिको व्यवस्था गर्न सकेमा मानव अधिकार सम्बन्धी दायित्व पूरा गर्ने कार्यमा उल्लेख्य प्रगति भएको मान्न सकिन्छ । आफ्नो स्थानीय तहभित्र बसोबास गर्ने नागरिकहरूको अधिकार संरक्षणको सन्दर्भमा त्यस्तो कोषको व्यवस्था गरेर पनि आफ्नो दायित्व परिपूर्ति गर्न सक्दछ । साथै न्यायिक समितिमा आउने विवादका क्तिपय पीडितहरूलाई अन्तरिम राहत दिनुपर्ने अवस्था भएमा त्यसको समेत व्यवस्था गरि स्थानीय तहले मानव अधिकार प्रतिको परिपूर्तिको दायित्व पूरा गर्न सक्दछ ।

स्थानीय तहबाट विवादनिरूपण गर्दा पालना गर्नुपर्ने सिद्धान्तहरू

१. विवाद निरोपण गर्दा पालना गर्नुपर्ने सिद्धान्तहरू

स्थानीय तहको न्यायिक समिति, न्यायालय वा अन्य कुनैपनि निकायबाट न्याय सम्पादन गर्दा केही आधारभूत सिद्धान्तहरूको पालना गर्नुपर्दछ । समग्रमा मुद्दामामिलाको विवाद निरूपणको सन्दर्भमा प्राकृतिक न्याय, फौजदारी न्याय र देवानी कानुनसम्बन्धी सिद्धान्तको परिपालना अनिवार्य हुन्छ । सामान्यतः सबै विवादको निरूपणमा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको पालना अनिवार्य मानिन्छ । तर फौजदारी न्याय सम्बन्धी सिद्धान्त फौजदारी प्रकृतिका मुद्दा मामिला (कैद वा दण्डसजाय हुने) को निरूपण र देवानी कानुनसम्बन्धी सिद्धान्त देवानी प्रकृतिका मुद्दा मामिला (अंशबाण्डा, लेनदेन, साँध सिमाना) को निरूपण गर्दा पालना गर्नुपर्दछ । उदाहरणको लागि स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४७(२) को खण्ड (घ) मा उल्लेख गरिएको अझभइ भएको बाहेक एक वर्षसम्म कैद हुनसक्ने प्रकृतिका मुद्दाहरूको निरूपणमा फौजदारी न्यायका सिद्धान्तको परिपालना अनिवार्य हुन्छ भने दफा ४७ (१) बमोजिमका विवादहरूको निरूपण गर्दा देवानी कानुन सम्बन्धी सिद्धान्तहरूको पालना गर्नु अनिवार्य मानिन्छ ।

प्रृकृतिक न्यायको सिद्धान्त मानव अधिकारको महत्वपूर्ण विषय हो । यसले कानूनी प्रकृत्याको अवलम्बन, र कानून बमोजिमको उचित कारबाही (Due Process of law) लाई सम्बोधन गर्दछ । यस सिद्धान्तले स्वच्छ पुर्पक्षको अधिकारको प्रत्याभूत गर्दछ । यसलाई न्याय सम्पादनको सबैभन्दा पुरानो अवधारणा मान्दै हरेक कानून प्रणालीमा आत्मासात गरिदै आएको पाइन्छ । यस सिद्धान्तले सत्य र असत्य, ठीक र वेठीक छुट्याउने कार्य गर्ने भएकाले यसलाई नैतिक कानून वा प्राकृतिक कानून पनि भनिन्छ । त्यसैले प्राकृतिक कानूनलाई विश्वव्यापी (Universal) कानूनको रूपमा मानिन्छ । न्याय सम्पादन गर्दा मुख्य रूपमा आफ्नो मुद्दामा आफै न्यायाधीश हुन नहुने, स्वच्छ सुनुवाई बिना कसैलाई पनि दोषी ठहच्याउन नहुने, प्रतिवादीलाई उचित म्याद सहित आफ्नो भनाई राख्ने अवसर दिनुपर्ने, निष्पक्ष र स्वतन्त्र निकायबाट कारबाही किनारा लगाउनु पर्ने जस्ता आधारभूत विषयहरूलाई यस सिद्धान्तले सम्बोधन गर्दछ । यी विषयहरू प्राकृतिक न्यायका अवधारणाहरू हुन् । अन्य प्रजातान्त्रिक मुलुकहरूमा जस्तै नेपालको कानून प्रणालीमा पनि न्यायिक र अर्द्धन्यायिक निकायबाट न्याय सम्पदानको ऋमममा यसै सिद्धान्तलाई अंगिकार गरिएको छ । त्यसैले न्यायिक समितिले पनि आफ्नो कार्य सम्पदान गर्दा यस सिद्धान्तलाई अनिवार्य रूपमा अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।

२. प्राकृतिक न्यायका आधारभूत सिद्धान्तहरू

प्राकृतिक न्यायका सिद्धान्तको अवलम्बनले मात्र व्यक्तिको न्याय पाउने अधिकार सुनिचित गर्दछ । त्यसैले न्याय सम्पादन गरिंदा वा विवादको निरूपण गर्दा पक्षहरू बीचमा पूर्वाग्रही नहुने, कार्यविधिमा एकरूपता अपनाउने, आरोपित व्यक्तिलाई सुनुवाइको उचित मौका दिने र कानुनको शासनको पालना गर्नुपर्दछ । निर्णय प्रकृयामा न्यायिक मनको प्रयोग र निर्णय गर्दा आधार र कारण खुलाउनु पर्दछ । यी विषयहरू मानव अधिकारको सम्मान र संरक्षण सुनिश्चित गर्ने सिद्धान्तहरू हुन् । जसको पालना न्यायिक समितिबाट पनि गरिनु पर्दछ । विवाद निरूपणको सन्दर्भमा तल उल्लिखित सिद्धान्तहरूको अवलम्बन नभएमा न्यायिक समितिबाट विवाद निरूपण भएका विषयहरूलाई जिल्ला अदालतले बदर गरिदिन पनि सक्तदछ ।

क) पूर्वाग्रही नहुने

स्थानीय तहको न्यायिक समितिको काम कारबाही पनिपक्षपात रहित हुनु पर्दछ । न्यायिक समितिले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा आर्थिक, व्यक्तिगत, संस्थागत, नीतिगत लगायतका कुनै पनि पूर्वाग्रह राखी निर्णय गर्नु हुँदैन । अर्थात न्यायिक समितिका पदाधिकारीहरूको कार्य निष्पक्ष र तटस्थ हुनु पर्दछ । मुद्दाका पक्षहरूसँग कुनैपनि आग्रह, पूर्वाग्रह राख्नु हुँदैन । विवाद निरूपणका सन्दर्भमा पूर्वाग्रह राखी न्याय सम्पादन गरेमा त्यस्तो कार्य प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरीत हुन जाने हुनाले न्यायिक समिति यस कार्यमा सचेत रहनु पर्दछ । जसको लागि न्यायिक समितिका पदाधिकारीहरू स्वतन्त्र, निष्पक्ष र तटस्थ हुन जरूरी छ । मुद्दाको विषय र सम्बद्ध पक्षहरूसँग कुनै प्रकारको स्वार्थ देखिनु हुँदैन । विवादित विषयमा कानुन अन्तर्गत निर्णय गर्नु पर्दछ । न्याय गरेर मात्र हुँदैन शंकारहित तवरबाट न्याय परेको पनि देखिनु पर्दछ । न्यायिक समितिका संयोजक वा सदस्यहरूले आफ्ना कुनैपनि किसिमका स्वार्थ र सरोकार गाँसिएका मुद्दामा निर्णय गर्नु हुँदैन । यस्तो अवस्था आएमा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४८(५), (६) र (७) बमोजिम स्वार्थ वा सरोकार नगाँसिएको संयोजक वा सदस्य रहेको न्यायिक समितिबाट निरूपण गर्नुपर्दछ । न्यायिक समितिका पदाधिकारीहरू राजनीतिक व्यक्तित्व भए तापनि न्याय सम्पादनको सिलसिलामा कुनैपनि अवस्थामा पूर्वाग्रही देखिनु हुँदैन । आफ्नो स्वार्थ गाँसिएको विषयमा समितिमा रही निर्णय प्रकृयामा सहभागि हुन हुँदैन ।

ख) कार्यविधिमा एकरूपता

न्यायिक समितिले न्याय निरूपण गर्दा कानूनमा रहेका प्रकृयाको अक्षरशा पालना गर्दै एकरूपता कायम गर्नु पर्दछ । कार्यविधि कानूनको व्यवस्था सबैका लागि समान रूपमा प्रयोग गरिनु पर्दछ । पक्षलाई सूचना दिने, निश्चित हदस्याद लगायतका कार्यविधिगत विषयहरूमा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४७(४) र दफा ४९ बमोजिमको कानूनी प्रकृया अनिवार्य रूपमा पलना गरि कार्यविधिमा एकरूपता हुनु पर्दछ । कानूनको

प्रयोगमा कसैलाई पनि फरक व्यवहार गरिनु हुदैन। यो सिद्धान्तको पालना न्यायिक समितिबाट विवाद निरुपण सम्बन्धी कार्य सम्पादनका सबै प्रकृयाहरूमा आवश्यक हुन्छ। न्यायिक समितिमा दर्ता भएको एकै प्रकृतिका मुद्दामा म्याद जारी गर्दा एउटै समायावधि र कार्यविधि अवलम्बन गर्नु पर्दछ। उदाहरणको लागि स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४९ (९) विपरीत कुनै प्रतिवादीलाई न्यायिक समिति समक्ष लिखित व्यहोरा सहित उपस्थित हुने म्याद ऐनमा तोकिएको पन्थ दिनको दिनु पर्दछ। त्यस्तो म्याद कसैलाई पन्थ र कसैलाई दश वा बीस दिन दिएमा कार्यविधिमा एकरूपता गरिएको मानिदैन। त्यसैले न्यायिक समितिले आफ्नो कार्य सम्पादन गर्दा कार्यविधिमा पनि एकरूपता हुने गरी प्रयोग गर्नु पर्दछ। कार्यविधिगत एकरूपता नगरि सम्पादन गरिएका कार्यहरू जिल्ला अदालतबाट बदर हुन सक्छन्।

ग) निष्पक्ष सुनुवाइ

आरोपित व्यक्तिलाई कानुनबमोजिम पर्याप्त मात्रामा सुनुवाईको मौका प्रदान गरिनु पर्दछ। सुनुवाईको मौका नदिई आरोपित व्यक्तिलाई प्रतिकूल असर पर्ने गरी कुनै पनि निर्णय गरिनु हुदैन। कुनै व्यक्तिका विरुद्ध उजुरी दर्ता हुन आएमा के कस्तो उजुरी परेको हो, सो उपर आरोपित व्यक्तिलाई सुनुवाइको उचित मौका दिनु पर्दछ। त्यसको लागि उजुरीको प्रतिलिपि सहित प्रतिवाद गर्नको लागि समय र ठाउँ समेत तोकी म्याद पठाउनु पर्दछ। प्रतिवादको उचित मौका अन्तर्गत लिखित वा मौखिक सुनुवाइ, साक्षी प्रमाण पेश गर्ने, कानुनी प्रतिनिधित्व गराउने जस्ता विषयहरूमा ध्यान पुऱ्याउनुपर्छ। उदाहरणको लागि कसैको हकभोग भएको कुरा प्रमाणबाट देखिन आएपछि निजलाई बुझी आफ्नो भनाइ राख्ने अवसर दिनुपर्दछ। ज्येष्ठ नागरिकलाई पालनपोषण वा हेरचाह नगरेको भनी उजुरी पर्न आएमा आरोपित पक्षलाई प्रतिवेदाको पर्याप्त सूचना दिएर मात्र निर्णयमा पुग्नु पर्दछ। कुनै व्यक्ति विरुद्ध उजूरी आउना साथ त्यस्तो व्यक्ति दोषी हो भनी पूर्व अनुमान गर्न मिल्दैन। किनभने कसूर प्रमाणित नभएसम्म दोषी नठहरिने कानुनको मान्य सिद्धान्तको पनि पालना गरिनु पर्दछ। मुद्दाको कारबाहीको सिलसिलामा अपराध पीडितलाई पनि निज पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तथा कारबाही सम्बन्धी जानकारी गराउनु पर्दछ। पीडितलाई कानुन बमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्ति सहितको न्याय पाउने हक हुनेहुँदा त्यसतर्फ समेत न्यायिक समितिले ध्यान दिनु जस्तरी छ। न्यायिक समितिले प्रतिवादको मौका नदिई बुझ्नु पर्न व्यक्तिलाई नबुझी निर्णय गरेमा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरित हुन्छ। यस सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट समेत सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएका छन्।

घ) विधिको शासन

कानुनका अगाडि सबै व्यक्तिको समान संरक्षण हुनुपर्छ भन्ने मान्यता नै विधिको शासन हो। भनिन्छ, कानुन राजाको पनि राजा (Law is the king of all kings) हो।

कानुन भन्दा माथि कूनै पनि व्यक्ति वा संस्था हुन सक्दैन। न्यायकर्ता पनि कानुन भन्दा माथि हुन सक्दैन। यस सिद्धान्तको आधारमा न्यायिक समितिले पनि कानुन भन्दा बाहिर गएर कुनैपनि निर्णय गर्न सक्दैन। कुनै पनि व्यक्तिलाई कानुनले तोके भन्दा बढी तजबिजी सजाय गर्न पाइँदैन। साथै एउटै कसुरमा कुनैपनि व्यक्तिलाई एक पटकभन्दा बढी मुद्दा चलाउन र सजाय गर्न पनि हुँदैन। न्यायिक समितिबाट सम्पादन गरिने निर्णय प्रकृयामा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४८ मा उल्लेख गरिएका पदाधिकारी बाहेक अन्य कसैले पनि निर्णय प्रकृयामा भाग लिन पाउँदैनन्। यो अधिकार न्यायिक समिति बाहेक स्थानीय तहका अध्यक्ष वा प्रमुख वा अन्य निर्वाचित वा मनोनित पदाधिकारहरू वा अर्को कुनै तेश्रो व्यक्तिलाई पनि हुँदैन। विधिको शासनको पालना सबैबाट अनिवार्य रूपमा हुनु पर्दछ। यो नै प्राकृतिक न्याय र मानव अधिकारको समेत आधारभूत मान्य सिद्धान्त हो।

ड) न्यायिक मनको प्रयोग

न्यायपूर्ण तरिकाले निर्णयमा पुग्नको लागि निर्णयकर्ता वा न्यायिक समितिले खुलाउनु पर्ने आधार र कारण तय गर्ने प्रकृयालाई न्यायिक मनको प्रयोग भन्न सकिन्छ। न्यायिक वा अर्द्धन्यायिक निकायले विवादको निरूपण गर्दा न्यायिक मनको प्रयोग अनिवार्य रूपमा गर्नु पर्दछ। निर्णय गर्दा विवादित पक्षबाट भएका युग्म वा दोष विश्लेषण गरी मूल्याङ्कन गरिनु पर्दछ। विवादमा तथ्य र प्रमाणको यथोचित विश्लेषण सहित तथ्य र प्रमाणको मूल्याङ्कन गरिनु पर्दछ। पर्याप्त आधार र कारण विना मनोमानी रूपमा गरेको निर्णय प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरीत हुने भएकाले स्पष्ट कारण नदिई भएको निर्णय वदर हुन्छ। अर्थात न्यायिक मनको प्रयोग नभएको निर्णय बदर हुन्छ। तसर्थ न्यायकर्ताले सदैव कानुन र प्रमाणको आधारमा न्यायिक मनको प्रयोग गरेको छ भन्ने कुरा उसले सम्पादन गरेको ठहर निर्णयबाट देखिनु पर्दछ।

३. प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तसँग न्यायिक समितिको सम्बन्ध

माथि उल्लेख गरिएबमोजिम प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको पालना न्यायिक, अर्द्धन्यायिक र प्रशासनिक निकाय समेतले गर्नु पर्दछ। स्थानीय न्यायिक समिति पनि आफैमा न्याय सम्पादन गर्ने महत्वपूर्ण निकाय हो। त्यसैले न्यायिक समितिले न्याय सम्पादन प्रक्रियामा प्राकृतिक न्याय र मानव अधिकारका सिद्धान्तहरूको अनिवार्य अवलम्ब गर्नुपर्दछ। यसका प्रमुख आधार नेपालको संविधान र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ हुन्। संविधानको धारा १२६ को उपधारा (१) ले नेपालको न्यायसम्बन्धी अधिकार संविधान, कानुन र न्यायका मान्य सिद्धान्त बमोजिम हुने र उपधारा (२) ले अदालतले दिएको आदेश वा निर्णयको पालना सबैले गर्नुपर्ने भनी विधिको शासनको पालना सबैको लागि बाध्यात्मक बनाएको छ। यो व्यवस्थाको पालनामा स्थानीय तह न्यायिक समिति पनि त्यक्तिकै जिम्मेवार रहन्छ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४८(५) र (६) ले न्यायनिरूपण गर्ने सन्दर्भमा पूर्वाग्रही अवस्था नआओस र निष्पक्ष न्याय होस् भन्नका लागि न्यायिक समितिका संयोजक वा सदस्यको निजी सरोकार वा स्वार्थ गाँसिएको वा नाताभित्रका व्यक्तिको विवादको विषयमा त्यस्ता पदाधिकारीले हेर्न नहुने व्यवस्था गरेको छ । न्याय सम्पादन पूर्वाग्रहरहित हुनुपर्ने न्यायको मान्य सिद्धान्तलाई यस व्यवस्थाले स्वीकार गरेको छ । कार्यविधिगत एकरूपता सम्बन्धी सिद्धान्तलाई पनि स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनले सम्बोधन गरेको छ । ऐनको दफा ४७(२) ले मेलमिलाप गराउने र (४) ले विवादको समाधानको लागि न्यायिक समितिसमक्ष निवेदन गर्ने सम्बन्धमा सबैको लागि एउटै कार्यविधि निर्धारण गरेको छ । दफा ४८ को उपदफा १ देखि ४ सम्म विवादको कारवाही र किनारा लगाउने, निश्चित मुद्दामा प्रतिवादी उपस्थित भएको तीन महिनाभित्रमा निर्णय गरिसक्नु पर्ने, दफा ४९(९) बमोजिम सबै प्रतिवादीलाई प्रतिवादको लागि उपस्थिति हुन १५ दिनको म्याद दिने लगायतका व्यवस्थाहरू गरि कार्यविधिगत एकरूपतालाई पनि सुनिश्चितता गरेको छ ।

यस बाहेक न्यायका मान्य सिद्धान्तको मेरुदण्डको रूपमा रहेको निष्पक्ष सुनुवाई सम्बन्धमा पनि ऐनको दफा ४९(१) ले मुद्दा दर्ता गरिसकेपछि त्यसको निस्सा दिनुपर्ने, (८) बमोजिम अन्तरिम संरक्षणात्मक आदेश दिने तथा विवादका विषयमा समितिले गरेको निर्णय स्थानीय तहको कार्यापालिकाले तत्काल कार्यान्वयन गराउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । स्थानीय तहले गरेको निर्णयमा चित नबुझेमा पुनरावेदन गर्ने अधिकार दफा ५१ बाट प्रदान गरी न्यायको मान्य सिद्धान्तको रूपमा रहेको निष्पक्ष सुनुवाइको अधिकार अवलम्बन गरिएको छ । उल्लिखित सबै कार्यहरू सम्पादन गर्दा न्यायिक समितिले सधै न्यायिक मनको प्रयोग गर्नु अनिवार्य छ ।

४. फौजदारी न्यायका सिद्धान्तहरू

मुलुकी अपराध (सँहिता) ऐन, २०७४ ले फौजदारी न्याय सम्पादन गर्दा फौजदारी न्यायका सिद्धान्तहरूको पालनालाई अनिवार्य गरेको छ । न्यायिक समिति घरदैलोमा न्याय दिने निकाय भएको र कतिपय फौजदारी प्रकृतिका विवादहरूको निरूपण पनि गर्नुपर्ने भएकोले समितिबाट न्यायसम्पादन गर्ने सिलसिलामा फौजदारी न्यायका सिद्धान्तहरूमा पनि ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ । त्यस्ता सिद्धान्तहरू देहाय बमोजिम रहेका छन्:-

- कानुन बमोजिम सम्पन्न गरेको वा भएको कार्य अपराध नहुने
- कानुनमा लेखिएको अवस्थामा बाहेक सजाय नहुने
- एउटै कसुरमा दोहोरो सजाय गर्न नहुने
- स्वच्छ सुनुवाईबाट बच्चित गर्न नहुने
- आफु विस्तृद्व साक्षी हुन कर नलाग्ने,

- कसुर प्रमाणित नभएसम्म कसुरदार नमानिने,
- १० वर्ष उमेर नपुगेको बालबालिकाले गरेको कुनै काम कसूर नमानिने
- बालबालिकाबाट गराएको कसुरमा उमेर पुगेकोलाई सजाय हुने
- होस ठेगानामा नरहेकेको व्यक्तिले गरेको काम कसूर नमानिने,
- कसैको हितका लागि असल नियतले मञ्जुरी लिइ गरेको काम कसुर नहुने,
- असल नियतले दिएको जानकारीबाट कसैलाई क्षति पुगेमा कसुर नहुने,
- डरत्रासमा परी गरेको काम कसुर नहुने,
- निजी रक्षाको लागि गरेको काम कसुर नमानिने ।

५. देवानी कानुनका सिद्धान्तहरू

मुलुकी देवानी (सहित) ऐन, २०७४ ले देवानी प्रकृतिका मुद्दामा न्याय सम्पादन गर्दा देवानी कानुनका सिद्धान्तहरूको पालनालाई अनिवार्य गरेको छ । न्यायिक समिति घरदैलोमा न्याय दिने निकाय पनि भएको र अधिकांशः देवानी प्रकृतिका विवादहरूको निरूपण पनि गर्नुपर्ने भएकोले समितिबाट न्यायसम्पदान गर्ने सिलसिलामा देवानी कानुनका सिद्धान्तहरूमा पनि ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ । त्यस्ता सिद्धान्तहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् :-

- कानुनको अज्ञानता क्षम्य नहुने,
- सार्वजनिक हित विपरीत हुने गरी काम गर्न नपाउने,
- कानुन विपरीतको काम अमान्य हुने,
- गलती गर्नेले क्षति व्यहोर्नु पर्ने,
- अरूलाई दुःख दिनेगरी काम गर्न नहुने,
- आफुले गरेको गलतीबाट भएको फाइदा लिन नपाउने,
- हित विपरितको काम अमान्य हुने,
- असल छिमेकीपन कायम गर्नुपर्ने,
- देवानी दायित्वबाट छुटकारा नपाउने,
- कानुन विपरीतका प्रथा वा परम्परालाई मान्यता नदिइने ।

राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग र स्थानीय तह

१. राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग

नेपालका प्रचलित कानुनहरू र मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रीय कानुनहरू (सन्धि सम्झौता) ले प्रदान गरेका मानव अधिकारहरूको कार्यान्वयनको सुनिश्चिताको लागि राज्यलाई सहयोग गर्न नेपालको संविधानले राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोगको व्यवस्था गरेको छ । संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबाट आफ्ना कार्य सम्पादन गर्दा मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र परिपालना गरे नगरेको सम्बन्धमा पहरेदारी गर्न स्वतन्त्र, स्वायत्त र शक्तिशाली संवैधानिक निकायको रूपमा राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोगको गठन भएको हो । यस आयोगलाई नेपालको संविधानको धारा २९३ बमोजिम प्रतिनिधि सभाका समितिहरूले पनि अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्न सक्दैनन् । आयोग मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनको कार्यमा स्वतन्त्र र स्वायत्त रहेको र संसदको समितिले पनि यसलाई अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्न नसक्ने भएकोले यसलाई मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनको सन्दर्भमा शक्तिशाली आयोग भन्न सकिन्छ ।

संविधानको धारा २४८ र २४९ को व्यवस्थाको अध्ययन गर्दा मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र सम्बर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्न राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोगको गठन भएको हो । राष्ट्रीय मानव अधिकार संस्था स्थापना गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रीय सिद्धान्त (पेरिस सिद्धान्त) बमोजिम आयोगले स्वतन्त्र र स्वायत्त रूपमा काम गर्न सकोस् भनी माथि उल्लेख गरिएबमोजिम धारा २९३ ले आयोगको स्वायत्ततालाई विशेष संरक्षण गरेको छ । संविधानको धारा १६ देखि ४६ ले व्यक्ति तथा नागरिकहरूका विभिन्न मौलिकहकहरूको व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै धारा ४८ ले नागरिकका कर्तव्यको बारेमा पनि उल्लेख गरेको छ । त्यसैले मानव अधिकारको दावी गरिरहँदा हरेक व्यक्ति, समुदायले आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्न सचेत रहनु पर्दछ ।

मौलिक हकहर

सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक, स्वतन्त्रताको हक, समानताको हक, सञ्चारको हक, न्याय सम्बन्धी हक, अपराध पीडितको हक, यातना विरुद्धको हक, निवारक नजरबन्द विरुद्धको हक, छुवाछुत तथा भेदभाव विरुद्धको हक, सम्पत्को हक, धार्मिक स्वतन्त्रताको हक, सूचनाको हक, गोपनीयताको हक, शोषण विरुद्धको हक, स्वच्छ वातावरणको हक, शिक्षा सम्बन्धी हक, भाषा तथा संस्कृतिको हक, रोजगारीको हक, श्रमको हक, स्वास्थ्य सम्बन्धी हक, खाद्य सम्बन्धी हक, आवासको हक, महिलाको हक, बालबालिकाको हक, दलितको हक, ज्येष्ठ नागरिकको हक, सामाजिक न्याको हक, सामाजिक सुरक्षाको हक, उपभोक्ताको हक, देश निकाला विरुद्धको हक र संवैधानिक उपचारको हक ।

नागरिकका कर्तव्यहरू

- नेपालको राष्ट्रियता, सार्वभौमसत्ता र अखण्डताको रक्षा गर्नु
- संविधान र कानूनको पालना गर्नु
- राज्यले चाहेका बखत अनिवार्य सेवा गर्नु र
- सार्वजनिक सम्पत्तिको सुरक्षा र संरक्षण गर्नु ।

२. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको कर्तव्य

संविधानको धारा २४९ को उपधारा (१) अनुसार मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, सम्बर्द्धन र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु राष्ट्रिय मानव अधिकारआयोगको कर्तव्य हो ।

३. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको कार्यदेश

संविधानको धारा २४९ र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ अनुसार राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको कार्यादेश देहाय बमोजिम रहेको छ :

(क) संरक्षण

- मानव अधिकार अवस्था अनुगमनगरी सुधारकोलागि सिफारिस र प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने,
- कारागार, सरकारका अन्य निकाय, सार्वजनिक संस्था वा निजी संस्था वा अन्य कुनै ठाउँको निरीक्षण वा अनुगमन गर्ने,
- मानव अधिकार उल्लङ्घन वा दुरुत्साहनमा उजुरी ग्रहणगरी छानबिन तथा अनुसन्धान गर्ने
- मानव अधिकारको कुनै गम्भीर उल्लङ्घनमा कुनै व्यक्ति वा निजको आवास वा कार्यालयमा बिना सूचना प्रवेश गरी लिखत, प्रमाण वा सबुत कञ्जामा लिने एवम् पीडितको उद्घार गर्ने,
- दोषी उपर कारवाही (मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्ने विरुद्ध मुद्दा चलाउनु पर्ने भए अदालतमा मुद्दा दायर) र पीडितलाई क्षतिपूर्ति, राहत तथा अन्तरिम राहतको लागि सिफारिस गर्ने,
- पीडितले चाहेमा मानव अधिकार र मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लंघनबाहेकका निवेदनमा मेलमिलाप गराउने ।
- मानव अधिकार संरक्षणको लागि ध्यानाकर्षण गराउने,

(ख) सम्बद्धन

- मानव अधिकारको चेतना अभिवृद्धि गर्न नागरिक समाजसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने,
- विद्यालय, विश्वविद्यालयका पाठ्यक्रममा मानव अधिकारसम्बन्धी विषय समावेश गर्न सिफारिस गर्ने,
- मानव अधिकारको संरक्षण, सम्बद्धन तथा प्रवर्द्धन सम्बन्धमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने
- मानव अधिकारको सम्बद्धन सम्बन्धमा ध्यानाकर्षण गराउने ।

(ग) अल्पराष्ट्रिय सन्धि कार्यान्वयन सम्बन्धमा

- मानव अधिकार सम्बन्धी कुनै सन्धिको अनुमोदन गर्नुपर्ने भएमा त्यसको कारण सहित नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने,
- सरकारले कुनै निकाय (विशेषतः संयुक्त राष्ट्रसंघ) मा पठाउने प्रतिवेदनमा पठाउनुअघि राय दिने,
- नेपालले अनुमोदन गरि सकेका सन्धि सम्झौताको कार्यान्वयन अवस्थाको अनुगमन गर्ने र
- कार्यान्वयन भएको नपाइएमा त्यसको कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने ।

(घ) कानून कार्यान्वयन सम्बन्धमा

- मानव अधिकार सम्बन्धी प्रचलित कानुन कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने,
- मानव अधिकार सम्बन्धी कानुनको आवधिक रूपमा पुनरावलोकन गर्ने,
- कानुनमा सुधार तथा संशोधन गर्नुपर्ने विषयमा नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने, कानुन निर्माण वा संशोधन सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई राय उपलब्ध गराउने ।

(ङ) विशेष कार्यदिश

मानव अधिकार उल्लंघनका सम्बन्धमा आयोगले गरेका सिफारिस वा निर्देशन कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारी, व्यक्ति वा निकायको नाम कानुनबमोजिम सार्वजनिक गरी मानव अधिकार उल्लंघनकर्ताको रूपमा अभिलेख गर्ने ।

४. स्थानीय तहमा मानव अधिकार

नेपालको सविधानबमोजिम स्थापना भएका गाउँपालिका, नगरपालिका (उप-महानगरपालिका र महानगरपालिका समेत) र जिल्ला सभालाई स्थानीय तह भनी बुझिन्छ । स्थानीय तहअन्तर्गत स्थानीय कार्यपालिका, स्थानीय सभा (व्यवस्थापिका) र न्यायिक समितिको संयुक्तदायित्व निर्वाहबाट मात्र नागरिकहरूका अर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, नागरिक, राजनीतिक र

विकासका अधिकारहरूपरिपूर्ति हुन्छन् । यस सन्दर्भमा स्थानीय कार्यपालिका, स्थानीय व्यवस्थापिका, न्यायिक समिति र मानव अधिकारको सम्बन्धको बारेमा तल उल्लेख गरिएको छ ।

(क) स्थानीय कार्यपालिका र मानव अधिकार

स्थानीय कार्यपालिकाअन्तर्गत गाउँ कार्यपालिका र नगर कार्यपालिका पर्दछन् । संविधानको धारा २१४ अनुसार नेपालको संविधान र अन्य कानूनको अधिनमा रही गाउँपालिका र नगरपालिकाको शासन व्यवस्थाको सामान्य निर्देशन, नियन्त्रण र सञ्चालन गर्ने अभिभारा गाउँ कार्यपालिका र नगर कार्यपालिकाको हो । गाउँपालिका र नगरपालिकालाई स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ११ ले नगर प्रहरीको गठन र सञ्चालन, सहकारी संस्था, एफ.एम. सञ्चालन, स्थानीय कर, सेवा शुल्क वा दस्तुर लगाउने, स्थानीय सेवाको व्यवस्थापन गर्ने, स्थानीय स्तरका विकास आयोजना सञ्चालन गर्ने, आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा सञ्चालन गर्ने, आधारभूत स्वास्थ्य र सरसफाई सम्बन्धी कार्य गर्ने, गाउँसभा, नगरसभा, मेलमिलाप सम्बन्धी कार्यको व्यवस्थापन गर्ने, जग्गाधनी दर्ता प्रमाणपुर्जाको वितरण गर्ने, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र अशक्तहरूको व्यवस्थापन गर्ने, बेरोजगार हटाउने सम्बन्धी कार्य गर्ने, विपद व्यवस्थापन गर्ने, भाषा, संस्कृति र लिटिकलाको संरक्षण र विकास गर्ने, सामाजिक सुरक्षा र गरिबी निवारणसम्बन्धी कार्य गर्ने, सुकुम्बासी व्यवस्थापन गर्ने लगायतका काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको छ । उल्लिखित सबै कार्यहरू यस पुस्तिकाको परिच्छेद १ मा उल्लेख गरिए बमोजिम मानव अधिकारसँग सम्बन्धित विषयहरू हुन् ।

स्थानीय कार्यपालिकाको नगर प्रहरीले स्थानीय नागरिकहरूको मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने कार्यको सुनिश्चितता गर्नु पर्दछ । नगर प्रहरीको गठन गरिदा समावेशिता र विविधताको सम्मान गर्ने दायित्व स्थानीय कार्यपालिकामा रहेको हुन्छ । सहकारी संस्था सञ्चालनको अनुमति देखि सञ्चालन र अनुगमनसम्मका कार्य हुँदा मानव अधिकारका आधारभूत मूल्य र मान्यतालाई पालना गर्नु पर्दछ । एफ.एम. दर्ता र सञ्चालन, स्थानीय कर, सेवा शुल्क वा दस्तुर लगाउने सम्बन्धी कार्य गर्दा समान पहुँच र समान व्यवहार हुनु पर्दछ । एफ.एम. सञ्चालन गर्ने सन्दर्भमा मानव अधिकारमैत्री व्यवहार र संस्कारलाई उच्च प्राथमिकताका साथ हेरिनु पर्दछ । स्थानीय सेवाको व्यवस्थापन, स्थानीय स्तरका विकास आयोजना सञ्चालन गर्दा सम्बन्धित सबै पक्षलाई योजना छनौटदेखि उपभोग गर्ने सम्मका अवसरहरू प्रदान गर्नु पर्दछ । शिक्षा र स्वास्थ्य सम्बन्धी सेवा उपलब्ध गराउने सन्दर्भमा गुणस्तरीय सेवा हुनु आवश्यक हुन्छ । जसको लागि शिक्षा र स्वास्थ्यमा सबैको समान पहुँच, सबैको लागि उपलब्धता, सबैले स्वीकार गर्न सक्ने र समय सापेक्ष हुनु पर्दछ । जग्गाधनी दर्ता प्रमाणपुर्जाको वितरण गर्दा महिला समुदायको सशक्तिकरणको लागि

राजश्वमा छुट दिनसक्ने विषय पनि मानव अधिकारको विषय हो । ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र अशक्तहरूको मानव अधिकारको संरक्षणको लागि सम्मान, सामाजिक सुरक्षा र स्थानीय तहबाट उपलब्ध हुने सेवामा विशेष पहुँचको व्यवस्था गर्नु पर्दछ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले स्थानीय तहबाट उल्लिखित कार्यहरू भए नभएको बारेमा नेपालको संविधानको धारा २४९ र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा ४ बमोजिम नजिकबाट अनुगमन गरी स्थानीय तहलाई आवश्यक सुभाव, निर्देशन, सिफारिस वा आदेश दिन सक्दछ ।

(ख) स्थानीय सभा (व्यवस्थापिका) र मानव अधिकार

स्थानीय सभा गाउँपालिका र नगरपालिकाको व्यवस्थापिका हो । यस स्थानीय सभाले नेपालको संविधानको धारा ५६ ले निर्देश गरे बमोजिम संविधानको अनुसूची ८ मा उल्लेख गरिएका विषयहरूमा एकल र अनुसूची ९ मा उल्लेख गरिएका विषयहरूमा प्रदेश सभासँग समन्वय गरी नीति तथा कानुन बनाउन सक्दछ । नेपालको संविधानको धारा २२६ र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा १०२ बाट गाउँपालिका र नगरपालिका (गाउँ सभा र नगर सभा) लाई कानुन बनाउने कार्यादेश प्राप्त छ । त्यस्ता कानुन मानव अधिकारमैत्री बनाउने दायित्वस्थानीय तहको हो । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ११ को उपदफा (२) मा उल्लेख गरिएका नगर प्रहरी, सहकारी, एफ. एम. सञ्चालन, स्थानीय सेवाको व्यवस्थापन, स्थानीय स्तरका विकास योजना, शिक्षा, स्वास्थ्य, वातावरण संरक्षण, मेलमिलाप, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, खानेपानी, विपद् व्यवस्थापन, भाषा संस्कृति, सामाजिक सुरक्षा, गरिबी निवारण लगायतका नीति तथा कानुनहरू निर्माण गर्दा नेपालको संविधान, नेपाल पक्ष भएका मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासमिहरूको व्यवस्था, सर्वोच्च अदालतले यस सम्बन्धमा गरेका आदेशहरू र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गरेका सिफारिसहरूलाई समेत ध्यानमा राखी कानुन तथा नीति निर्माण गर्नु पर्दछ । नेपालको संविधानको अनुसूची ८ र ९ मा उल्लेख गरिएका अधिकारको सूची अन्तर्गत नगर प्रहरी, सहकारी संस्थाको नियमन, एफ. एम. सञ्चालन, स्थानीय कर दण्ड जरिवाना, मनोरञ्जन कर, मालपोत संकलन, स्थानीय सेवाको व्यवस्थापन, तथ्याङ्क र अभिलेख संकलन, स्थानीय स्तरका विकास आयोजना तथा परियोजनाहरूको सञ्चालन र अनुगमन, आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा, स्वास्थ्य र सरसफाइ, बजार व्यवस्थापन, वातावरण संरक्षण र जैविक विविधताको संरक्षण, स्थानीय सडक, ग्रामीण सडक, कृषि सडक, सिंचाइको प्रबन्ध, गाउँ सभा, नगर सभा, जिल्ला सभा, स्थानीय अदालत, मेलमिलाप र मध्यस्थिताको व्यवस्थापन, घर जग्गा धनी पुर्जा वितरण, कृषि तथा पशुपालन, कृषि उत्पादन व्यवस्थापन, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र अशक्तहरूको व्यवस्थापन, बेरोजगारको तथ्याङ्क संकलन, कृषि प्रसारको व्यवस्थापन, सञ्चालन र नियन्त्रण, खानेपानी, साना जलविद्युत

आयोजना, वैकल्पिक ऊर्जा, विपद व्यवस्थापन, जलाधार, बन्यजन्तु, खानी तथा खनिज पदार्थको संरक्षण, भाषा, संस्कृति र ललितकलाको संरक्षण र विकास, सामाजिक सुरक्षा र गरीबी निवारण, सुक्रुम्बासी व्यवस्थापन, व्यक्तिगत घटना, जन्म, मृत्यु, विवाह दर्ता र खेलकूदका विषयमा कानुन बनाउने अधिकार प्रदान गरेको छ । यस सम्बन्धमा आयोगले मानव अधिकारमैत्री कानुन बनाउन सबै स्थानीय तहलाई पत्राचार गरी सकेको छ । स्थानीय तहले माथि उल्लेख भएबमोजिमको मापदण्ड अवलम्बन गरी कानुन बनाए नबनाएको सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले नेपालको संविधानको धारा २४९ को उपथारा २ को खण्ड (च) र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा ४ को उपदफा १ को खण्ड (ग) बमोजिम अनुगमन गरि स्थानीय तहलाई सुधारको लागि आवश्यक सिफारिस गर्न सक्दछ । स्थानीय तहबाट निर्माण भइरहेका कानुनहरू मानव अधिकारमैत्री भए नभएको विषय र मानव अधिकार मैत्री कानुनहरूको कार्यान्वयन अवस्था प्रभावकारी भए नभएको विषयमा अनुगमन गरी सुधारको निमित्त स्थानीय तहमा सिफारिस गर्ने अधिकार पनि आयोगले राख्दछ ।

(ग) न्यायिक समिति र मानव अधिकार

नेपालको संविधानको धारा २७ बमोजिम स्थानीय तहमा न्यायिक समिति रहने व्यवस्था छ । संविधानको व्यवस्था अनुसार न्यायिक समिति अदालत होइन । स्थानीय तहमा बसोबास गर्ने नागरिकहरू बीचका विवादहरूलाई विशेषतः मेलमिलापबाट समाधान गर्ने निकाय हो । यस अर्थमा न्यायिक समितिका पदाधिकारीहरूको भूमिका न्यायाधीशको भन्दा मेलमिलापकर्ताको रूपमा बढी हुनु पर्दछ । संविधानले न्यायिक समितिलाई गाडँसभा वा नगरसभाप्रति जावफदेही रहनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । न्यायिक समिति कार्यपालिकाप्रति जावफदेही रहनु पर्ने देखिँदैन । न्यायिक समितिलाई स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४६ बमोजिम अनुसूची - ३ मा संलग्न गरिएका विषयहरूको विवाद निरूपण र मेलमिलाप गराउने कायादेश रहेको छ । समग्रमा ऐनको दफा ४६ देखि ५३ सम्म न्यायिक कार्यसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ ।

संविधान र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनमा भएका व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयन सन्दर्भमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले न्यायिक समितिबाट भएका कार्यहरूको अनुगमन गर्न सक्दछ । विशेष गरी नागरिकहरूको शीघ्र र निष्पक्ष न्याय पाउने अधिकार सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको चासो रहन्छ । नागरिकहरूको मर्यादित जीवन जीउन पाउने अधिकार अन्तर्गत समितिबाट व्यक्तित्वपर हुने व्यवहार आयोगको अनुगमनको अर्को विषय हो । आयोगले आफूलाई प्राप्त कार्यादेश बमोजिम स्थानीय तहको मानव अधिकार अवस्थाको अनुगमन, स्थानीय तहका सरकार, सार्वजनिक वा निजी संस्था वा अन्य कुनै ठाउँको निरीक्षण, स्थानीय तहमा घटेका मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरूमा छानबिन तथा

अनुसन्धान, स्थानीय तहभित्र मानव अधिकार उल्लङ्घनमा कुनै व्यक्ति वा निजको आवास वा कार्यालयमा बिना सूचना प्रवेश गरी लिखत, प्रमाण वा सबूत कब्जामा लिने एवम् पीडितको उद्धार समेत गर्न सक्दछ । कतिपय मानव अधिकार उल्लंघन वा दुरुत्साहनका घटनाहरूमा स्थानीय तह, त्यसमा पनि न्यायिक समितिबाट पनि सबूत प्रमाणहरू संकलन गर्न सक्दछ । त्यस्तो अवस्थामा समितिले आयोगको काममा सहयोग पुऱ्याउनु पर्दछ । गाउँपालिका वा नगरपालिकाबाट आफूना कार्यक्रमहरू तर्जुमा गर्दा, कानुन निर्माण गर्दा वा न्यायिक समितिबाट विवादको निरूपण वा मेलमिलाप गर्दा त्यस्ता विषयहरूमा पनि ध्यान दिनु पर्दछ । यस बाहेक मानव अधिकार उल्लंघनका घटनामा तथ्यबाट दोषी स्थापित भएपछि स्थानीय तहलाई कारवाहीको लागि (विभागीय सजाय, कानुन बमोजिमको कारवाही जस्ता) सिफारिस वा निर्देशन पनि गर्न सक्दछ । त्यस्तो सिफारिस वा निर्देशन स्थानीय तहले तीन महिनाभित्र कार्यान्वयन गरी आयोगलाई जानकारी गराउनु पर्दछ । यदि कार्यान्वयनमा कुनै अप्तेरो भएमा वा स्पष्टता नभएमा दुई महिनाभित्र आयोगमा लेखि पठाउनु पर्ने व्यवस्था छ । अन्यथा आयोगको सिफारिस वा निर्देशन तोकिएको समयमा कार्यान्वयन नगरेको भनी आयोगले स्थानीय तहको कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारी, व्यक्ति वा निकायको नाम कानुनबमोजिम सार्वजनिक गरी मानव अधिकार उल्लंघनकर्ताको रूपमा अभिलेख गर्न सक्दछ । नाम सार्वजनिक गरी अभिलेख गरिसकेको व्यक्तिलाई सार्वजनिक पदमा नियुक्ति गर्दा वा कुनै सार्वजनिक जिम्मेवारी दिँदा आयोगको सिफारिसलाई समेत आधार मान्नु पर्ने कानुनी व्यवस्था छ । सिफारिस वा निर्देशन कार्यान्वयन नगर्ने व्यक्ति कर्मचारी भएमा निजको हकमा बढुवा र वृत्ति विकासमा प्रत्यक्ष प्रभाव पर्दछ ।

न्यायिक समितिले विवादको निरूपण गर्दा प्राकृतिक न्याय, मानव अधिकार, फौजदारी न्याय र देवानी कानुनका सिद्धान्तहरूको पालना गर्नु पर्दछ । स्थानीय निकायलाई देवानी र फौजदारी दुवै प्रकृतिका विवादको निरूपण गर्ने क्षेत्राधिकार रहेको छ । ऐनको दफा ४७ मा उल्लेख भएका विषयहरू मध्ये ज्याला मजदुरी नदिएको, जेष्ठ नागरिकको पालन पोषण तथा हेरचाह नगरेको तथा नाबालक छोरा छोरी वा पति पत्नीलाई इज्जत आमाद अनुसार खान लाउन वा शिक्षा दिक्षा नदिएका विषयहरू प्रत्यक्ष रूपमा मानव अधिकारसँग सम्बन्धित रहेका छन् भने अन्य विषयहरू व्यक्तिको सम्पत्ति, पारिवारिक प्रतिष्ठा, मर्यादा, वातावरणीय र विकासको अधिकारसँग अन्योन्याश्रित रहेको देखिन्छ ।

५. स्थानीय तहबाट मानव अधिकार उल्लंघन हुनसक्ने अवस्था

माथि उल्लिखित परिभाषाहरूको सन्दर्भमा स्थानीय तहबाट पनि कतिपय अवस्थामा मानव अधिकारको उल्लंघन हुन सक्दछ । नेपालको संविधान, अन्य प्रचलित कानूनहरू र नेपाल पक्ष भएका मानव अधिकार सम्बन्धि अन्तराष्ट्रिय कानूनको पालना नगरेमा मानव अधिकारको उल्लंघन हुन पुऱ्यदछ । स्थानीय तहले निम्न बमोजिमको दायित्व पूरा नगरेमा नागरिकहरूको

मानव अधिकार उल्लंघन हुन पुगदछ :-

(क) स्थानीय तहको कार्यकारिणीले अधिकारको प्रयोग गर्दा-

- नागरिकहरुप्रति सम्मानित र मर्यादित व्यवहार प्रदर्शन नगरेमा,
- नेपालको संविधान, प्रदेश कानून र स्थानीय व्यवस्थापिकाले नागरिकहरुलाई प्रदान गरेका अधिकार प्रचलनमा अवरोध पुऱ्याउने कार्य गरेमा वा वेवास्ता गरेमा,
- स्थानीय तहमा राज्यले अंडगीकार गरेका समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको अनुसरण नगरेमा,
- स्थानीय तहले गर्ने विकास निर्माण सम्बन्धी कार्यमा योजना छनौट, कार्यान्वयन र उपभोगमा सहभागी नगराएमा,
- कानूनको कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा नागरिकहरुबीच समानताका आधारमा अवसरप्रदान नगरेमा,
- जात, जाति, वर्ग, लिङ्ग, धर्म, भाषा वा क्षेत्र आदिका आधारमा सेवा प्रदान गर्दा विभेदपूर्ण व्यवहार गरेमा,
- विद्यमान वार्षिक योजना तथा बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन, २०६४ को दफा २(ट) ले स्थानीय तहको योजना तथा बजेट तर्जुमा कार्यान्वयन गर्दा नेपाल सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा जनाएका प्रतिबद्धताबाट सुर्जित दायित्वहरू समेतलाई आधार मान्यूपर्ने व्यवस्था गरेको सन्दर्भमा योजना तथा बजेट तर्जुमा गर्दा त्यस विषयमा ध्यान नदिएमा,

(ख) स्थानीय तहको व्यवस्थापिका (समा) ले आफ्नो अधिकारको प्रयोग गर्दा-

- नेपालको संविधानको धारा २२६ र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा १०२ बमोजिम कानुन बनाउँदा संविधान र नेपाल पक्ष भएका मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि विपरीतका कानुन निर्माण गरेमा,
- स्थानीय तहबाट निर्माण हुने नीति तथा कानुनमा समान नागरिकहरुको लागि असमान व्यवस्था समावेश गरेमा,
- स्थानीय तहबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार, विकास लगायतका विषयमा नागरिकको समान पहुँच सुनिश्चित हुने कानुन निर्माण हुन नसकेमा ।

(ग) स्थानीय तहको न्यायिक समितिले आफ्नो अधिकारको प्रयोग गर्दा-

- स्थानीय तह न्यायिक समितिबाट विवादको निरूपण को सन्दर्भमा विवादित पक्षहरू बीचमा असमान व्यवहार गरेमा,
- विवादित पक्षलाई सुनुवाईको मौका नदिई एक पक्षीय रूपमा विवादको निरूपण गरेमा,
- समान प्रकृतिका विवादका विषयहरूमा असमान कार्यविधि अवलम्बन गरेमा,

- मेलमिलापकर्ताको नियुक्ति गर्दा विविधतालाई अस्वीकार गरी समानुपातिक समावेशी सिद्धान्त अनुरूप नियुक्ति नगरेमा,
- न्यायिक समितिको संयोजक वा कुनै सदस्यको नीजि सरकोर वा स्वार्थ गाँसिएको विवादमा त्यस्ता पदाधिकारीबाट निरूपण गरेमा,
- न्यायिक समितिमा दर्ता हुन आएका विवादको समयमा नै निरूपण नगरेमा,

६. स्थानीय तहले मानव अधिकारको सम्बन्धमा गर्नु पर्ने अन्य कार्यहरू

स्थानीय तहका माथि उल्लिखित विषयहरूका अतिरक्ति मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बद्धनको सन्दर्भमा अन्य निम्न कार्यहरू गर्नु पर्दछः-

- स्थानीय तहलाई मानव अधिकारमैत्री बनाउन आफ्नो संगठनात्मक संरचनामा मानव अधिकार महाशाखा वा शाखा स्थापना गरी कार्य गर्ने,
- आफ्नो क्षेत्रभित्र हुने कुनैपनि प्रकारका गलत प्रथा परम्परा वा अन्य कारणले हुने विदेभजन्य क्रियाकलापहरूको अन्त्य गर्ने,
- जातिय छुवाछुत तथा भेदभावअन्त्यको लागि प्रभावकारी कदम चाल्ने,
- कानुनीशासन र सुशासनको प्रत्याभूति गराउने,
- विकास प्रकृयामा सबै नागरिकको पहुँच र सहभागिताको सुनिश्चित गर्दै विकासमा मानव अधिकारमुखी पद्धति अवलम्बन गर्ने,
- पीडितलाई कानुन बमोजिम न्याय, क्षतिपूर्ति र पीडकलाई कारबाही गर्ने वातावरण सृजना गर्ने,
- स्थानीय तहमा शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार, सामाजिक सुरक्षा र न्याय जस्ता आधारभूत मानव अधिकारको सुनिश्चित गर्नको लागि कानुनी, नीतिगत तथा कार्यक्रमहरू तर्जुमा गरी लागू गर्ने,
- प्राकृतिक प्रकोप वा अन्य कारणले समस्यामा परेका नागरिकको आधारभूत अधिकारको संरक्षणको लागि आवश्यक र प्रभावकारी कदम चाल्ने,
- स्थानीय तहका हरेक संयन्त्रहरूलाई समावेशी बनाउने,
- कानून कार्यान्वयन गर्दा कानूनले तोकेको मापदण्ड र पक्रियाको अनिवार्य परिपालना गर्ने आदि।

मानव अधिकार उल्लंघन र अपराध

१. परिचय

स्थानीय तहले विवादको निरूपण गर्दा वा मेलमिलाप गराउँदा स्थानीय तहको न्यायिक समितिमा दर्ता हुन आएका निवेदनहरूको प्रकृतिको बारेमा थाहा पाउनु पर्दछ । स्थानीय तहमा जस्ता पनि निवेदनहरू दर्ताको लागि आउन सकदछन, त्यस्ता निवेदनहरूको निरूपण गर्ने क्षेत्राधिकार आफु सँग भए नभएको विषय यकीन गर्नु पर्दछ । स्थानीय तहले सामान्यतः स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४७ बमोजिमका विवादहरूमा मात्र निरूपण गर्न एवं मेलमिलाप गराउन सकदछ । त्यसैले यस्ता विवादहरूको निरूपण गर्ने सन्दर्भमा ती विवादहरू फौजदारी अपराध सँग सम्बन्धित हुन वा मानव अधिकार उल्लंघन सँग सम्बन्धित हुन् सो बारेमा पनि जानकारी राख्नु पर्दछ । जसको बारेमा तल सक्षिप्तमा उल्लेख गरिएको छ ।

(क) अपराध/ज्यादती

सामान्य अर्थमा कानुनले गर्नु भनेको कार्य नगर्नु र नगर्नु भनेको कार्य गर्नु अपराध हो । अपराध समाज वा व्यक्तिलाई हानी नोकसानी वा खतरा पुऱ्याउने कानुन विपरीतको दण्डनीय कार्य हो । सार्वजनिक सुरक्षा र शान्ति सुव्यवस्थामा खलल पुऱ्याउने कानुन विपरीतको कार्य हो । अपराध समाजलाई नकारात्मक असर पार्ने खराब आचरण हो । फौजदारी कानुनका प्रचलित मान्यताहरूको उल्लंघन हो । फौजदारी कानुनले अपराध घोषित गरी दण्ड सजायको व्यवस्था गरेको कार्य हो ।

अपराध हुन फौजदारी कानुनले कसुर घोषित गरी दण्ड सजायको व्यवस्था गरेको हुनु पर्दछ । यस्तो कार्य व्यक्ति वा समूहबाट भएको हुन्छ । सिद्धान्ततः त्यसमा राज्यका कुनै पनि प्रतिनिधिको संलग्नता हुँदैन । यस्तो कसुरमा राज्यको कानुनले दण्डसजायको व्यवस्था गरेको हुन्छ । कानुनले गर्नु भनेको कार्य नगर्ने र नगर्नु भनेको कार्य गरेमा दण्डको व्यवस्था नभएमा त्यस्तो कार्य कानुनी रूपमा अपराध हुन सक्दैन । उदाहरणको लागि साँध सीमानाको विषयलाई लिएर छरछिमेकी बीच भगडा हुँदा कुनै पक्षलाई चोटपटक लागि अंगभंग वा मृत्यु भएमा अपराध भएको मानिन्छ । यस्तो अपराध भएको अवस्थामा जाहेरी लिने, अपराध अनुसन्धान गर्ने, दोषीलाई कानुनी दायरामा ल्याउने लगायतका कार्यमा राज्यका निकायबाट उदासिनता देखाएमा मानव अधिकारको उल्लंघन हुन पुग्दछ । त्यसैले कतिपय अवस्थामा अपराधबाट मानव अधिकारको उल्लंघन समेत हुन पुग्दछ । त्यस्ता घटनाहरूमा आवश्यक अनुगमन/अनुसन्धान गरी राज्यका निकायलाई जवाफदेही बनाउने कार्यमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले आफ्नो कार्यादेशको प्रयोग गर्न सकदछ । किनभने सबै मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरू अपराध हुन्छन् तर सबै अपराधहरू मानव अधिकार उल्लंघनका विषय नहुन पनि सकदछन् ।

राज्यका निकायले जुनकार्य गर्दा मानव अधिकारको उल्लंघन हुन्छ, त्यस्ता कार्य सशस्त्र विद्रोही समूहबाट भएमा त्यसलाई ज्यादती भएको मानिन्छ । विद्रोही समूह भन्नाले राजनीतिक उद्देश्य भएको, आफ्नो छुटै पहिचान भएको, चेन अफ कमाण्ड भएको र निश्चित भूभाग ओगटेको समूह हुनु जरूरी छ । उदाहरणको लागि नेपालमा भएको सशस्त्र द्वन्द्वको तत्कालीन विद्रोही पक्षबाट भएका मानव अधिकार र मानवीय कानुन उल्लंघन सम्बन्धी कार्यहरूलाई ज्यादतीको रूपमा लिन सकिन्छ । विस्तृत अर्थमा ज्यादती पनि अपराध हो । जसको प्रभावकारी अनुसन्धान गरी दोषीलाई कानुनी दायरामा ल्याई पीडितलाई न्याय दिनु राज्यको दायित्व हो ।

(ख) मानव अधिकार उल्लंघन

सामान्यतः राज्यका निकायहरूले मानव अधिकारको सिद्धान्त वा कानून बमोजिम गर्नुपर्ने कार्य नगर्दा र नगर्नुपर्ने कार्य गर्दा हनन् हुन जाने मानव जातिको अधिकार मानव अधिकार उल्लंघन हो । मानव अधिकार सम्बन्धी राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानुन नीति वा अभ्यास विपरीतको कार्य गर्नु, कानुन कार्यान्वयन गर्दा कानुनले तोकेको मापदण्ड र प्रक्रियाको पालना नगर्नु, राष्ट्रिय, क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा राज्यले गरेका प्रतिबद्धता पूरा नहुनु, मानव अधिकार कानुनहरूले सुनिश्चित गरेका अधिकारहरूको प्रचलन गराउन राज्य असफल हुनु, मनसायपूर्ण तरिकाले मानव अधिकार सम्बन्धी दायित्वलाई उपेक्षा गर्नु, अर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, नागरिक र राजनीतिक अधिकार लागू गराउने दायित्वबाट राज्य विमुख हुने कार्य मानव अधिकारको उल्लंघन हो ।

मानव अधिकारको उल्लंघन राज्यको उदासिनता (omission), र आवश्यकता भन्दा बढी उपस्थिति (commission) बाट हुन पुग्दछ । उदाहरणको लागि कुनै गाउँमा भाडा पखालाको कारण महामारी उत्पन्न हुँदा समयमा नै स्वास्थ्यकर्मी, स्वास्थ्य उपचार र आवश्यक औषधिमुलोको व्यवस्था हुन नसकी त्यस गाउँमा बसोबास गर्ने नागरिकहरू स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकारबाट बज्जित हुनु परेमा त्यहाँ राज्यको अनुपस्थिति भई मानव अधिकारको उल्लंघन भएको मानिन्छ । यसैगरी शान्तिपूर्ण रूपमा भइरहेको विरोध प्रदर्शनको क्रममा सुरक्षाकर्मीबाट आवश्यकताभन्दा बढी बल प्रयोग गर्दा कुनै क्षति हुन गएमा त्यहाँ आवश्यकता भन्दा बढी राज्यको उपस्थिति भई मानव अधिकारको उल्लंघन भएको मानिन्छ ।

२. अपराध र मानव अधिकार उल्लंघन बीचका भिन्नताहरू

स्थानीय तहको न्यायिक समितिले प्रत्यक्ष रूपमा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन र फौजदारी अपराधका घटनाहरूमा न्याय निरूपण गर्न वा मेलमिलाप गराउन सक्दैन । यस विषयमा विवाद निरूपण गर्दा गम्भीर रूपमा ध्यान पुऱ्याउन जरूरी छ । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४७ अनुसार स्थानीय समितिबाट ज्याला मजदुरी, ज्येष्ठ नागरिकको पालनपोषण र हेरचाह, नाबालकको खाद्यान्न र शिक्षा सम्बन्धी विषय

र आवासमा अनधिकृत प्रवेश जस्ता विषय मानव अधिकारसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित देखिन्छन्। यी विषयहरुमा न्यायिक समितिले निरूपण गर्न र मेलमिलाप गराउन सक्छ। यस सन्दर्भमा अपराध र मानव अधिकार उल्लंघनबीचमा रहेका केही भिन्नताहरुलाई यहाँ उल्लेख गरिएको छ।

मानव अधिकार उल्लंघन र अपराध बीचका केही भिन्नताहरु

क्र.सं	मानव अधिकारको उल्लंघन	फौजदारी अपराध
१	मानव अधिकारको सम्मान र संरक्षण हुन नसकेमा	फौजदारी कानूनले तोकको दायित्व पूरा नगरेमा
२	राज्यको प्रतिनिधि (प्रहरी) को सलमनतामा घटना भएमा	व्यक्ति/व्यक्तिहरुको समूहको सलमनतामा घटना भएमा
३	कार्यालयको जिम्मेवारी बहन गर्ने सिलसिलामा घटना भएमा	व्यक्तिगत हैसियतमा घटना भएमा
४	सामान्यतः उजुरी दिन हदम्याद लाग्दैन	हदम्याद भित्रै उजुरी/जाहेरी दिनुपर्छ
५	स्वतन्त्र निकायबाट पनि अनुसन्धान हुन सक्छ	राज्यबाट तोकिएको निकायबाट मात्र अनुसन्धान हुन सक्छ।
६	आवश्यकताअनुसार पुनः अनुसन्धान हुनसक्छ	सामान्यतः एक पटकमात्र अनुसन्धान हुनसक्छ
७	राज्यपक्षको उदासिनता वा आवश्यकताभन्दा बढी सकृदयतामा घटना भएको हुन्छ	राज्यका निकायको अनुपस्थितिको कारण कुनै व्यक्ति वा समूहको सकृदयताबाट घटना भएको हुन्छ
८	उल्लंघन गरेवापत राज्यपक्षले दायित्व बहन गर्नुपर्छ	अपराध गरेवापत अपराधमा सलग्न व्यक्ति वा व्यक्तिहरुको समूहले दायित्व बहन गर्नुपर्छ।
९	गैरन्यायिक हत्या, बलपूर्वक बेपत्ता, यातना, गैर कानूनी थुना, शान्ति सुरक्षा दिन नसक्नु, विस्थापित गराउनु, जातिय विभेद गर्नु, महिला हिसा, बोक्सीको आरोप, बालबालिकामाथि शारिरिक दण्ड सजाय, गोपनीयता जस्ता घटनाहरु हुन्छन्	कर्तव्य ज्यान, चोरी, डकैती, कुटपिट, लुटपिट, ठगी, जर्जस्ती करणी, मानव बेचिखिन, किर्ते, जालसाजी, अपहरण, लागू, औषध कारोबार, वन सम्बन्धीका कसुरहरु, राहदानी, हातहतियार तथा खरखजाना, सार्वजनिक हित, स्वास्थ्य, सुरक्षा, सुविधा र नैतिकता विरुद्धको कसुरहरु, नापतौलविरुद्धका कसूर आदि अपराधका घटनाहरु हुन्
१०	उजुरी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग अदालतहरु, न्यायिक समिति र प्रहरीकार्यालय जस्ता निकायहरुमा दिनु पर्दछ	प्रहरी कार्यालय, अदालत, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, वन कार्यालय, राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालय, अध्यागमन कार्यालय आदिमा उजुरी दिनु पर्दछ
११	दोषीलाई कारबाही र पिडितलाई राहत, क्षतिपूर्ति र परिपूरण समेत प्राप्त हुन्छ	दोषीलाई कारबाही भएपनीतोकिएका घटनामा मात्र क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरिएको हुन्छ

स्थानीय तहमा विवाद निरुपण र मेलमिलाप

१. विवाद निरुपण

नागरिकहरूको न्याय पाउने विषयलाई संविधानले केन्द्र बिन्दुमा राखेको छ । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ अन्य कानुनहरू र नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय कानुनले पनि यस्तो व्यवस्था गरेका छन् । नागरिकलाई घरदैलोमा नै छिटो, छरितो, सजिलो र सुलभ तरिकाले विवादहरूको समाधान गर्न संविधानले स्थानीय तहलाई न्यायिक अधिकार दिएको हो । नेपालको संविधानको धारा २१७ ले आफ्नो अधिकारक्षेत्र भित्रका विवाद निरुपण गर्न गाउँपालिका वा नगरपालिकामा क्रमशः उपाध्यक्ष र उपप्रमुखको संयोजकत्वमा तीन सदस्यीय न्यायिक समिति रहने व्यवस्था गरेका छ । न्यायिक समितिमा गाउँ सभा वा नगर सभाले आफूमध्येबाट निर्वाचित गरेका अन्य दुई जना सदस्यहरू रहने व्यवस्था छ । यस्तो समितिको व्यवस्था नागरिकले न्याय पाउने प्रणालीलाई जनताको घरदैलोसम्म पुऱ्याउन र अनौपचारिक न्यायिक प्रणालीलाई औपचारिक प्रणालीसँग जोड्ने उद्देश्यले गरिएको हो । यस समितिले विवादको निरुपण गर्दा गरीब, कमजोर र जोखिममा रहेका वर्गको न्यायमा पहुँचलाई विशेष ध्यान दिनु पर्दछ । संविधानका मौलिक हकका व्यवस्थाहरूलाई पनि न्याय निरुपणको सन्दर्भमा ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ ।

संविधानको धारा १२७ को उपधारा (२) ले कानून बमोजिम स्थानीय स्तरमा न्यायिक निकाय वा विवाद समाधानका वैकल्पिक उपाय अवलम्बन गर्न आवश्यकता अनुसार अन्य निकाय गठन गर्न सक्ने अधिकार दिएको छ । यस व्यवस्था बमोजिम स्थानीय न्यायिक निकाय वा विवाद समाधानको वैकल्पिक उपाय अवलम्बन गर्न कुनै संस्था स्थापना गर्न सकिन्छ । यस व्यवस्थाले न्यायिक समितिलाई स्थानीय अदालतको रूपमा भन्दा पनि विवाद समाधान गर्ने वैकल्पिक निकायको रूपमा स्थापित गर्न खोजेको देखिन्छ । त्यसैले न्यायिक समितिले विवादको समाधान मूलत मेलमिलाप पद्धतिबाट गर्ने प्रयास गर्नु पर्दछ ।

संविधानले, स्थानीय तहमा नागरिकहरु बीचका सामान्य विवाद उनीहरू कै सहभागितावाट निरुपण गर्ने लोकतान्त्रिक अभ्यासको शुरुवात गरेको हो । यसले नागरिकहरूलाई न्यायमा पहुँचको अनुभव गराउने शुअवसर न्यायिक समिति मार्फत प्रदान गरेको छ । तसर्थ विवाद निरुपण गर्दा समितिले लोकतान्त्रिक अभ्यासमा अग्रणी भूमिका निर्वाह गर्न मानव अधिकारको सवाललाई विशेष ध्यान दिनु पर्दछ । समितिले मानव अधिकारका सिद्धान्तको सम्मान एवं विवाद समाधान प्रक्रियामा जनताको सहभागिता हुन पाउने अधिकारको समेत सम्मान गर्नु पर्दछ ।

विवाद निरुपण प्रक्रियामा वैकल्पिक उपायहरूको अवलम्बन गर्दा निष्कर्ष वा समाधानमा

पुग्न सजिलो हुन्छ । यसले आधारभूत रूपमा विवाद निरूपणमा पक्षहरूको सहभागिता बढाई न्यायिक प्रणालीलाई स्थानीय तहमा नै पुऱ्याउँछ । यसले विवादका पक्षलाई स्वामित्व ग्रहण गर्न पनि सहयोग गर्दछ । विवाद समाधानको सन्दर्भमा भएको निष्कर्षको कार्यान्वयन गर्न पनि सहयोग पुऱ्याउँछ र यस्तो समाधानले विवादको दिगो रूपमा निरूपण हुन सक्दछ । न्यायिक समितिले निरूपण गरेका विषयमा सम्बन्धित जिल्लाको जिल्ला अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने भएकोले विवाद निरूपण गर्दा कुनै राय, सल्लाह, सुभाव, समन्वय र सहकार्य गर्न सक्दछ । जिल्ला अदालतले आफ्नो मातहत स्थानीय निकायहरूको निरीक्षण एंवं सुपरीवेक्षण र आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने व्यवस्था संविधानको धारा १४८(२) ले गरेको छ ।

२. विवाद निरूपणमा ध्यान दिनुपर्ने विषयहरू

(क) अविभेद

न्यायिक समिति वा मेलमिलापकर्ताले विवादका पक्ष बीचमा कुनै पनि प्रकारको विभेद गर्नु हुँदैन । विवादका पक्षहरूलाई सम्मानपूर्वक र सद्भावपूर्ण व्यवहार गर्नु पर्दछ । उनीहरूलाई समय र पहुँचको वातावरण समान रूपमा प्रदान गर्नु पर्दछ । कुनै पनि पक्षको मानवीय मर्यादा र मानवतामा आँच आउने जस्ता कार्य गरिनु हुँदैन । कुनै जात जातिलाई होच्चाउने, हेयको दृष्टिले हेर्ने परीपाटी, भाषा र व्यवहारमा विभेद गर्ने प्रवृत्तिलाई पूर्ण रूपमा हतोत्साहित गरिनु पर्दछ । भेदभावप्रति शून्य सहनशीलताको सिद्धान्त अवलम्बन गर्नु पर्दछ ।

(ख) सहभागिता:

विवाद निरूपण वा मेलमिलाप प्रक्रियामा विवादित पक्षको निरन्तर र अर्थपूर्ण सहभागिताले सौहार्दपूर्ण समाधानमा पुगी परस्पर दीगो सम्बन्ध स्थापित गर्न सहयोग पुग्दछ । मेलमिलापकर्ताको छनौटदेखि विवाद समाधानको प्रक्रियामा पछाडि परेका महिला तथा अन्य सामाजिक वहिस्करणमा परेका समुदायहरूको सहभागिता र प्रतिनिधित्वलाई प्रत्याभूत गराउनु आवश्यक छ । विवाद निरूपण वा मेलमिलापको कार्यान्वयन प्रकृया वा जनचेतना जगाउने कृयाकलाप गरिँदा ती वर्ग तथा समुदायहरूको सहभागितालाई प्राथमिकता दिनु पर्दछ ।

(ग) जवाफदेहिता

जवाफदेहितालाई मानव अधिकार र सुशासनको मुख्य कडीको रूपमा हेरिन्छ । संविधानले नै विधिको शासन, मानव अधिकार र सुशासन जस्ता कुरालाई आधारभूत संरचनाको रूपमा व्यवस्था गरेको छ । तसर्थ न्यायिक समितिका सदस्यहरू निर्वाचित प्रतिनीधि भएकोले जनताप्रति उनीहरूको जवाफदेहिता अभ बढी हुनु पर्दछ । विवाद निरूपण तथा मेलमिलापबाट भएको निर्णयको कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा स्थानीय तहले अनिवार्य रूपमा जवाफदेहीता निर्वाह गर्नु पर्दछ ।

(घ) सशक्तीकरण

विवाद निरूपणको सन्दर्भमा अल्पसंख्यक, सीमान्तिकृत वर्ग जस्तै महिला, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति लगायतका अन्य जोखिममा परेका समूहको सशक्तीकरण गर्नु पर्ने आवश्यकता हुन सक्दछ । स्थानीय तहले त्यस्ता समुदायको विश्वासमा वृद्धि भई न्याय प्रणाली प्रतिको आस्थामा वृद्धि हुन्छ । न्यायिक समितिबाट उपलब्ध हुने सेवाहरू विशेष वर्ग र समुदायप्रति थप लक्षित हुनु पर्दछ । जसका लागि अनुवादक तथा सहयोगीको व्यवस्था गर्नु पर्ने आवश्यक हुन सक्दछ । त्यस्तै कुनै औपचारिक बिना नै पछाडि परेका वर्गहरूको समितिमा पहुँच सिर्जना गर्नु पर्दछ ।

३. स्थानीय तहबाट विवाद समाधान हुँदाका फाइदाहरू

- मेलमिलाप वा विवाद समाधान अदालती प्रकृयाभन्दा छिटो, छरितो र प्रभावकारी हुन्छ ।
- कार्याविधिगत प्रक्रियामा लाग्ने समय, खर्च र असहजता अदालती प्रकृयामा भन्दा कम हुन्छ ।
- मेलमिलाप प्रकृया सामान्यतः अनौपचारिक र सहज हुने हुँदा विवादका पक्षहरूमा आत्म विश्वासमा वृद्धि भई अपनत्वको भावना जागृत हुन्छ ।
- भाषिक र सांस्कृतिक रूपमा आइपर्ने बाधा र अड्चन हुदैनन् ।
- मेलमिलापकर्ता आफ्नै समुदायका हुने हुँदा विवादका पक्षहरू उनीहरू प्रति बढी विश्वस्त र भरोसा महसुस गर्छन् ।
- विवादित पक्षहरूका बीच जीत-जीतको अवस्था सृजना गर्ने हुँदा अदालतको हार जीत हुने निर्णय भन्दा भिन्न हुन्छ ।
- पक्षहरू बीचको सम्बन्धमा सूधार भई दिगो रूपमा विवादको समाधानमा यथेष्ट सहयोग गर्दछ ।
- स्थानीय तहमा यसले शान्ति निर्माणका लागि ठूलो भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछ ।

४. मानव अधिकार र मेलमिलाप

मानव अधिकारको क्षेत्र वृहत छ । न्यायमा पहुँचको सन्दर्भमा मेलमिलाप आफैमा महत्वपूर्ण पक्ष हो । त्यसले पछिल्लो समयमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ जारी हुँदा पनि मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लंघन मानिने वा प्रचलित कानुन बमोजिम मिलापत्र हुन नसक्ने बाहेकका विषयमा मिलापत्र पत्र गर्ने अधिकार आयोगलाई दिएको छ । त्यसरी नै स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले स्थानीय तहको न्यायिक समितिलाई विवादका विषय किटान नै गरेर मेलमिलाप गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरेको

छ । त्यसैले स्थानीय तहले विवादको समाधान गर्दा माथिका परिच्छेदमा उल्लेख गरिएबमेजिमका मानव अधिकारका आधारभूत मुल्य र मान्यताको पालना गर्नै पर्दछ । न्यायिक समितिबाट विवादको निरुपण गर्ने सन्दर्भमा हुने मेलमिलाप प्रकृयामा विवादका पक्षहरूको स्वेच्छामा नै सहमति हुने विशेष ध्यान दिनु पर्दछ ।

न्यायिक समितिबाट मेलमिलाप गराउँदा नेपालका कानुनले अपराध भनी परिभाषित गरेका गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकारका सवालहरूमा मेलमिलाप गराउनु हुँदैन । नेपालको संविधानले न्यायिक समितिलाई विवाद समाधानको वैकल्पिक संयन्त्रको रूपमा स्थापना गरेको हुँदा न्यायिक समितिले विवादको निरुपण वा मेलमिलाप गराउँदा मानव अधिकारको संरक्षण र सम्मान गरी आफुलाई प्रदान गरेको अभिभास सम्पन्न गर्ने र गराउने वातावरण बनाउनु पर्दछ ।

५. मानव अधिकारमुखी पद्धति र मेलमिलाप

राज्यका निकायहरूबाट सम्पादन हुने कुनैपनि क्रियाकलापहरु सम्पन्न गर्दा मनिसलाई केन्द्र बिन्दुमा राख्नुपर्छ भन्ने मान्यता नै मानव अधिकारमुखी पद्धति हो । यस पद्धतिको प्रयोगले मानिसको जीवन, स्वतन्त्रता, समानता, मर्यादा र न्यायलाई उच्च स्थानमा राख्न योगदान दिइरहेको हुन्छ । मानव अधिकार व्यक्तिगत मर्यादासँग गाँसिएको विषय भएकोले सो सम्बन्धमा विकास भएका मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ लगायतका दस्तावेजहरूमा यसलाई व्यक्तिको अन्तरिनिहित मानवीय सम्मान र मर्यादासँग जोडिएको छ । यस पद्धतिमा मानव अधिकारका विश्वापी मूल्य मान्यताहरूलाई पालना गर्न, गराउन व्यक्ति एवं समुदायलाई जीवनयापन गर्न, भविष्य निर्माणकालागि मानव अधिकारको प्रचलन सहजरूपमा गर्ने वातावरण बनाउन सहभागिता र सशक्तिकरणको आवश्यकता रहन्छ । यस विधिद्वारा निरुपण भएको समाधान स्थायी र दिगो हुन्छ र त्यसले समाजमा स्थायी शान्ति स्थापना गर्ने कार्यमा महत्वपुर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ ।

नेपालमा विवाद समाधान गर्ने क्रममा स्थानीय भद्रभलाद्मीको सहभागिता एवम् कतिपय आदिवासी समुदायमा आप्नै परम्परागत विधि र प्रक्रिया मार्फत विवादहरूको समाधान गर्ने गरेको पाइन्छ । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ जारी भएपछि समुदायिक मेलमिलापले थप संस्थागत हुने मौका पाएको हो । उक्त संविधान जारी भएपछि विभिन्न संघसंस्थाहरूमार्फत समुदायिक मेलमिलापलाई विकास गर्न गराउन अनेकौं कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएका छन् । यिनै कार्यक्रमहरूको समेत सिकाइ र असल अभ्यासको आधारमा पछिल्लो समयमा मेलमिलाप सम्बन्धी व्यवस्थालाई एकिकृत गरी न्याय प्रणालीको अनौपचारिक माध्यममा स्तरीयता ल्याउने उद्देश्यले मेलमिलाप सम्बन्धी विशेष कानुन समेत बनेको छ । न्यायालय र समुदायिक मेलमिलापकर्ता मार्फत हुने मेलमिलापलाई संस्थागत गर्ने उद्देश्य सहित बनेको उक्त ऐनले मेलमिलापको क्षेत्रमा ठूलो योगदान दिएको छ ।

यद्यपि यस कानूनले अदालत मार्फत गरिने मेलमिलापलाई बढि महत्व दिएको छ ।

६. मेलमिलापकर्ताले ध्यान दिनुपर्ने कुराहरु

विवाद समाधानका सन्दर्भमा मानव अधिकारको सम्मानको लागि न्यायिक समिति र मेलमिलाप कर्ताहरूले निम्न विषयमा ध्यान दिनु पर्दछ

- मानव अधिकारका विषयवस्तु सहितको जानकारी हुनु पर्दछ,
 - न्यायिक समिति तथा मेलमिलापकर्ताले मानव अधिकारका अन्तराष्ट्रिय दस्तावेज र राज्यको दायित्वका बारेमा जानकारी राखि मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट विवाद निरूपण गर्नु पर्दछ ।
 - समितिमा दर्ता हुन आएका स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४७ बमोजिमका विवादहरूमा मात्र मेलमिलाप गराउनु पर्दछ । उदाहरणको लागि बलात्कार, हत्या जस्ता विवाद न्यायिक समितिमा आएमा त्यस्ता विवाद न्यायिक समितिले हेर्न हुँदैन । प्रहरी कार्यालयमा दर्ता गर्न पठाइ दिनुपर्दछ ।
 - विवाद आईसकेपछि आफुले राम्ररी अध्ययन गरी शुरूमा विवादका पक्षहरूलाई एकला एकलै र त्यसपछि मात्र सामुहिक रूपमा भेटी विवादको मुख्य विषय पत्ता लगाउनु पर्दछ । यसोर्गार्दा पक्षहरूको सुनुवाईको अधिकारको सम्मान गरेको मानिन्छ ।
 - न्यायिक समिति र मेलमिलापकर्ताले विवाद समाधानका सबै पक्षसँग सम्मानपूर्ण र समान व्यवहार गर्नु पर्दछ र विवाद समाधान गर्दा गराउँदा प्रयोग गरिने शब्द मानव अधिकारमैत्री हुनुपर्दछ ।
 - लैड्गिक विविधता अनुसार मेलमिलापकर्ताको चयन गर्नु, गराउनु पर्दछ । मेलमिलापको लागि मेलमिलापकर्ता चयन गर्दा विवादित पक्षसँगको सल्लाह र सहमतिमा गर्नु पर्दछ ।
 - न्यायिक समितिबाट गरिने गतिविधि र क्रियाकलाप लैड्गिक, जातीय र सामाजिक समावेशीताको विषयलाई सम्बोधन गरिनु पर्दछ ।
 - विवादको निरूपण गर्ने स्थान अशक्त, महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि पनि भौतिक रूपमा पहुँचयक्त हुनु पर्दछ ।
 - महिलाहरू प्रतिको सवेदनशीलताको विचार गरी यथाशक्य उनीहरूसँग सम्बन्धित सवालहरूको सम्बोधनका लागि छुट्टै स्थान (कोठा) को व्यवस्था हुन सकेमा राम्रो हुन्छ ।
 - समिति र मेलमिलापकर्ताहरू विभेद र कुनैपनि प्रकारका अनियमिततासँग संलग्न हुनु हुँदैन ।
 - गोपनियताको अधिकारलाई मेलमिलापकर्ता एवं समितिले गम्भिररूपले ध्यान दिनु पर्दछ । विवादको प्रकृति हेरी सोही अनुरूपको व्यवहार अवलम्बन गर्नु अति आवश्यक देखिन्छ ।
- मानव अधिकार केवल राजनीतिक र नागरिक अधिकार मात्र होइन । यसको दायरा व्यापक छ भन्ने कुरालाई मेलमिलापकर्ता तथा समितिले राम्ररी बुझनु आवश्यक छ । सामाजिक आर्थिक, सांस्कृतिक अनि वातावरणीय अधिकार समेतलाई पनि व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

७. विवाद निरूपण सम्बन्धी कार्यविधि

न्यायिक समितिबाट विवादको निरूपण गर्ने सन्दर्भमा निश्चित कार्यविधिको पालना गर्नु पर्दछ । कार्यविधिको सही रूपमा पालना हुन नसकेमा पनि व्यक्तिको मानव अधिकार हनन हुन सक्ने भएको हुँदा यस विषयमा गम्भीर ध्यान दिनु पर्दछ । यस सम्बन्धी व्यवस्था विशेषतः स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४९ ले गरेको छ । यस बाहेक स्थानीय तह आफैले नेपालको संविधानको धारा २२१ (१) बमोजिम संविधान, संघिय व्यवस्थापिका र प्रदेश व्यवस्थापिकाबाट जारी भएका कानुनहरूसँग नबाभिने गरी छुट्टै ऐन निर्माण गरी त्यस्तो ऐनमा कार्यविधि सम्बन्धी विस्तृत व्यवस्था गर्न सक्दछ । उल्लिखित अवस्थामा न्यायिक समितिबाट विवादको निरूपण गर्दा देहायको कार्यविधि अवलम्बन गर्नुपर्दछ :-

- सर्वप्रथमतः न्यायिक समितिमा आएका विवादका विषयहरु आफ्नो भौगोलिक क्षेत्र भित्रका भए नभएका र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४७ मा तोकिएका विवाद सँग सम्बन्ध हुन् होइनन् भनी यकीन गर्नु पर्दछ ।
- त्यस्ता विवादका विषयहरु जिल्ला अदालत, उच्च अदालत, सर्वोच्च अदालत वा अन्य निकायमा दर्ता भई कारवाही भइरहेका छन् छैनन र ती विषयमा यस अघि नै अदालतबाट अन्तिम निर्णय भई सके नसकेको पनि यकीन गर्नु पर्दछ ।
- विवादको उजुरी दर्ता गर्नु पहिले उजुरी लिएर आउने व्यक्तिको हकदैया (उजूरी दर्ता गर्न पाउने अधिकार) भए नभएको र उजुरी स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४७ को उपदफा (४) को हदम्याद (उजूरी गर्न कानुनले तोकि दिएको समय) भित्र भए नभएको यकिन गर्नु पर्दछ ।
- हकदैया, हदम्याद र आफ्नो क्षेत्राधिकार (कानुन बमोजिम आफुले त्यस्तो विवाद हेर्न मिल्ने) भित्रको भएको यकीन भएमा त्यस्तो उजूरी छुट्टै दर्ता किताबमा दर्ता गर्नु पर्दछ ।
- दर्ता गरिसकेपछि त्यसको निस्सा सम्बन्धित उजूरी दर्ता गर्ने व्यक्तिलाई दिई तारेख समेत तोक्नु पर्नेछ ।
- उजूरकर्तालाई तारेख दिई पठाएपछि न्यायिक समितिबाट विवादको अर्को पक्ष (प्रतिवादी) लाई सम्बन्धित वडा कार्यालय मार्फत म्याद तोकि प्रतिवाद गर्न वा मेलमिलाप गर्न आउन सूचना पठाउनु पर्नेछ ।
- विवादको अर्को पक्ष उपस्थित भएपनि ऐनको दफा ४९(२) बमोजिम विवादका पक्षहरूलाई यथाशक्य मेलमिलापबाट विवादको समाधान गर्ने प्रोत्साहन गर्नु पर्दछ ।
- मेलमिलाप हुन नसकेमा विवादका दुवै पक्षले पेश गरेका उजूरी तथा प्रतितर पत्र र त्यसमा संलग्न प्रमाणहरूको मुल्याङ्कन गर्नु पर्दछ ।

- समितिले गरेको मुल्याङ्कनबाट अन्तिम किनारा लगाउन उपयुक्त देखिएमा तत्काल विवादको कारवाही र किनारा गर्नु पर्दछ ।
- तर तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट विवादको किनारा गर्न नसकिने अवस्था भएमा थप प्रमाण बुझ्न, मेलमिलापको लागि पठाउन वा छलफलको लागि अर्को तारेख तोक्न सक्दछ ।
- विवादको किनारा लगाउने सन्दर्भमा कुनै प्रमाण बुझ्नको लागि साक्षी वा विशेषज्ञको सहयोग लिन सक्नेछ ।
- समितिले सुनुवाइको लागि प्रस्तुत भएको विवादमा प्रमाण बुझ्नु पर्ने कार्य बाँकी नरहेको ठानेमा विवादमा निर्णय गर्न सक्नेछ । यस्तो निर्णय सामान्यतः विवादित पक्षहरूको उपस्थितिमा गरी उनीहरूलाई हस्ताक्षर समेत गराउनु पर्दछ ।
- न्यायिक समितिले निर्णय गर्दा निर्णय व्यहोरामा विशेष गरी विवाद सम्बन्धी तथ्यको संक्षिप्त व्यहोरा, छलफलको ऋमामा उठेका विषयको मुख्य व्यहोरा (कानुन व्यावसायी भएकामो निजको समेत), निर्णय गर्नका लागि आधार लिइएका प्रमाण, निर्णय कार्यान्वयन गर्नको लागि गरिनु पर्ने कार्यहरू र पुनरावेदन लाग्ने भए समयमा नै जिल्ला अदालतमा पुनरावेदन गर्न जाने सूचना दिनु पर्दछ ।

८. मेलमिलाप सम्बन्धी कार्यविधि

- सर्वप्रथमतः ऐनको दफा ४९(१) बमोजिम मेलमिलाप गराउनको लागि प्रत्येक वडामा मेलमिलाप केन्द्र गठन गर्ने ।
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४९(२) ले निर्देश गरे बमोजिम स्थानीय तह (वडा-वडा) मा मेलमिलापकर्ताको सूची तयार गर्ने ।
- न्यायिक समितिमा विवादको उजूरी दर्ता हुनासाथ मेलमिलापबाट विवाद समाधान गर्न प्रोत्साहन गर्ने ।
- न्यायिक समितिबाट मेलमिलापको लागि मेलमिलापकर्ता समक्ष विवादको उजूरी पठाउने र विवादका पक्षहरूलाई मेलमिलापकर्ताको सम्पर्क समेत दिई मेलमिलापकर्ताकोमा उपस्थित हुन जान तारेख तोकी दिने,
- त्यसपछि मेलमिलापकर्ताले दुवै पक्षबीच छलफल गराउने ।
- छलफलबाट दुवै पक्ष सहमति भएमा सहमति भएका विषयवस्तु बमोजिम मिलापत्रको लिखत तयार गरी समिति समक्ष पठाउने ।
- मेलमिलाप हुन नसकेमा सो व्यहोरा खुलाई मेलमिलापकर्ताले प्रतिवेदन तयार गरी सबै कागजात सहितको फाइल न्यायिक समितिमा फिर्ता पठाउने ।
- त्यस्तो प्रतिवेदन सहित कागजात प्राप्त भएपछि न्यायिक समितिले निर्णय गरी विवादको किनारा लगाउने ।

मानव अधिकारमुखी विकास पद्धति र स्थानीय तह

१. परिचय

संयुक्त राष्ट्रसंघले सन् १९८६ मा विकासको अधिकार सम्बन्धी घोषणापत्र जारी गयो । उक्त दस्तावेजले विकास गर्दा स्थानीय नागरिकहरूलाई विकास प्रकृयामा सहभागि हुन पाउने, योगदान गर्ने पाउने र विकासको प्रतिफल उपभोग गर्ने पाउने अधिकार हुन्छ भनी घोषणा गयो । यो घोषणा बमोजिम विकास गर्दा पालना गर्नुपर्ने प्रकृया नै मानव अधिकारमुखी विकास पद्धति हो । अर्थात विकास गर्दा मनिसलाई केन्द्रबिन्दुमा राखेर गर्नुपर्छ भन्ने पद्धति मानव अधिकारमुखी विकास पद्धति हो । हाल विकासको क्षेत्रमा काम गर्ने सरकार र संघसंस्थाहरूले मानव अधिकारमुखी पद्धतिलाई एउटा प्रमुख कडीको रूपमा लिई आएको अवस्था छ । यस पद्धतिले विकासलाई भौतिक पूर्वाधारको रूपमा मात्र नलिई मानव विकासको अभिन्न अंगको रूपमा लिएको छ । मानव अधिकारमुखी विकासको अवधारणाले पूर्वाधार र भौतिक विकासभित्र मानव अधिकारको खोजी गर्दछ । यो पद्धति वा दृष्टिकोणले एकात्मर्फ मानव अधिकारको पालनाको अवस्थामा वृद्धि गर्दछ भने अर्कोतर्फ जनतालाई प्रत्यक्ष रूपमा लाभ पुऱ्याउने गरी काम गर्ने सक्दछ । त्यसैले स्थानीय तहबाट हुने विकास निर्माणको लागि योजना छनौट गर्ने, तर्जुमा गर्ने, कार्यान्वयन गर्ने र विकासको प्रतिफल वितरण गर्ने क्रममा यस पद्धतिलाई अनिवार्य रूपमा अवलम्बन गर्नु पर्दछ । जसले गर्दा समावेशी, समानुपातिक र समन्यायिक रूपमा विकास भई सविधानको परिकल्पना बमोजिम समुन्नत र समृद्ध नेपाल निर्माणको लागि स्थानीयमा रहेका सबै नागरिकहरूलाई सहभागि गराउन सहयोग पुग्दछ ।

२. मानव अधिकारमुखी विकास पद्धतिमा ध्यानदिनु पर्ने विषयहरू

(क) अविभेद

विकास आफैमा विभेदरहित हुनु आवश्यक छ । विकास प्रकृयामा धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, शारीरीक अवस्था, अपाङ्गता, स्वास्थ्य स्थिति, वैवाहिक स्थिति, आर्थिक अवस्था, भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक आस्था कुनै पनि आधारमा विभेद हुनुहुँदैन । तर संरचनागत र प्रणालीगत रूपमा विभेदमा परि विकासको मूल प्रवाहीकरणबाट विच्चतीकरणमा परेका समुदायको लागि भने विशेष व्यवस्था गरि मूल प्रवाहमा ल्याउनु स्थानीय तहको दायित्व भित्र पर्दछ ।

(ख) सहभागिता:

सविधानमा परिकल्पना गरिएको समानुपातिक, समावेशी र समन्यायिक विकासको लागि स्थानीय तहले विकासका सबै प्रकृयामा सहभागितामूलक विथि अबलम्बन गर्नु पर्दछ ।

यस्तो प्रकृत्यमा मानव अधिकारमुखी विकास पद्धति अनुसार सम्बन्धित स्थानीय तह वा स्थानमा बसोबास गर्ने धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, शारिरिक अवस्था, अपाङ्गता, स्वास्थ्य स्थिति, वैवाहिक स्थिति, आर्थिक अवस्था, भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक आस्था भएका सबै पक्षको अर्थपूर्ण सहभागिता रहनु पर्दछ । जसले विकास प्रकृत्यामा सबैको सहभागिताको सुनिश्चित गरी विकासप्रति अपनत्वको भावना जागृत गराउँछ । यस प्रकृत्याले दिगो र स्थायी विकासको लागि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । प्रक्रियागत रूपमा सरोकारवाला नागरिकहरूको निरन्तर र अर्थपूर्ण सहभागिताले विकास निर्माण प्रकृत्यालाई पनि सरल र सहज बनाउन मद्दत गर्दछ ।

(ग) जवाफदेहिता

जवाफदेहिता मानव अधिकार र सुशासनको मुख्य कडी हो । यसलाई लोकतान्त्रिक पद्धतिको अति महत्वपूर्ण विषयको रूपमा लिइन्छ । मानव अधिकारको सन्दर्भमा जावफदेहीताको पालना, रक्षा एवं सम्वर्द्धन गर्ने दायित्व राज्यको हो । संविधानन्तः स्थानीय तहपनि राज्यको एक प्रमुख संरचना भएकोले विकास निर्माण प्रकृत्यामा पनि नागरिकप्रति अनिवार्य रूपमा जवाफदेही हुनु पर्दछ । संविधानले विधिको शासन, मानव अधिकार र सुशासन जस्ता कुरालाई आधारभूत संरचनाको रूपमा व्यवस्था गरेको छ । संविधान तथा कानूनमा जवाफदेहितालाई संविधानको आधारभूत संरचनाको रूपमा लिएछ । तसर्थ जनताद्वारा प्रत्यक्ष निवाचित प्रतिनिधिहरू भएको स्थानीय तह नागरिकप्रति अभ्यर्थी जवाफदेहि हुनुपर्ने हुन्छ । नागरिकहरूलाई आफ्नो स्थानीय तहले गरेका हरेक गतिविधिको बारेमा सूचना पाउने अधिकार हुनाले विकास सम्बन्धी सूचना दिने कुरामा पनि स्थानीय तह जवाफदेही हुन आवश्यक छ ।

(घ) सशक्तीकरण

स्थानीय तह भित्र रहेका आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछाडि परेका समुदाय, महिला, आदिवासी जनजाती, मधेशी, थारू, मुस्लिम, पिछावार्ग, अल्पसंख्यक, सीमान्तकृत, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक, किसान, श्रमिक, उत्पीडित वा पिछडिएको क्षेत्रको नागरिक तथा आर्थिक रूपले विपन्न खस आर्य समेतलाई स्थानीय तहबाट हुने विकास निर्माण प्रकृत्यामा सहभागिता हुने, योगदान गर्ने र प्रतिफल उपभोग गर्नसक्ने गरि सशक्तीकरण गर्नु स्थानीय तहको दायित्व हो ।

३. मानव अधिकारमुखी विकास पद्धतिका फाइदाहरू

मानव अधिकारमुखी विकास पद्धतिबाट निम्न बमोजिमको फाइदा हुन्छ :-

- यस पद्धतिको अवलम्बनबाट नागरिकहरूको आत्मसम्मानमा वृद्धि हुन्छ,
- विकासको क्रममा सबैलाई समान व्यवहार गरिन्छ,

- अति विपन्न, बजिच्चितकरणमा परेका र अशक्तहरूलाई समान अवसरको उपभोग गर्न अवस्था सिर्जना हुन्छ,
- विकास प्रकृयालाई न्यायोचित बनाउन सकिन्छ,
- लोकतान्त्रिक प्रकृयाको अवलम्बन हुन्छ,
- नागरिकहरूलाई आफ्नो कर्तव्य प्रति जिम्मेवार हुन प्रेरित गर्दछ,
- मानव अधिकारका मूल्य मान्यता र सिद्धान्तलाई हरेक विकास कार्यक्रममा सम्बोधन गर्न सकिन्छ,
- विकासको लागि वकालत गर्न स्पष्ट आधार प्राप्त हुन्छ,
- विपन्न, बजिच्चितकरणमा परेका तथा अशक्तहरूको अधिकार प्रचलनको अवस्थामा सूधार आउँछ,
- अन्यायपूर्ण शक्ति सम्बन्धको अन्त्य भई शोषणमुक्त समाज निर्माणमा योगदान पुग्ने आदि ।

पीडित, साक्षी संरक्षण र न्यायिक समिति

१. पीडित र साक्षी संरक्षण

स्थानीय तहको न्यायिक समितिलाई विवाद निरूपण सम्बन्धी कार्य सम्पादन गर्दा न्यायिक समितिको कार्यमा सहयोग गरेको कारण पीडित तथा साक्षीहरू माथि हुनसक्ने सम्भावित हिसा, आक्रमण वा असुरक्षाबाट निजहरूलाई जोगाउनको लागि यसको आवश्यकता रहन्छ । यस कार्यले पीडितलाई पुनः पीडित हुनबाट जोगाउँछ भने उप्रति हुनसक्ने सामाजिक घृणा, तिरस्कार, बहिस्कार वा अपहेलनाबाट जोगाउन सकिन्छ । त्यसैले विवाद निरूपण गर्दा पीडित तथा साक्षीको गोपनीयताको हकको संरक्षण अति महत्वपूर्ण र जस्ती विषय हो । पीडित र साक्षीको वास्तविक संरक्षणबाट नै पीडितलाई उत्तरदायी बनाई कानूनी दायरामा ल्याउन र विवादित विषय र घटनाका बारेमा निर्भिकतापूर्वक जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ । त्यसैले साक्षी र पीडितको संरक्षण महत्वपूर्ण विषय भएकोले स्थानीय तह (न्यायिक समिति) ले पीडित र साक्षीको संरक्षणको लागि विशेष व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।

साक्षी र पीडितको संरक्षण हुन सक्ने अवस्था नभएमा मूलतः साक्षी र पीडितको हकमा शारिरिक र मानसिक पीडा हुने, पीडितलाई साक्षी र पीडित प्रति गरिने आचरण र व्यवहारबाट मनोवैज्ञानिक असर सहित डर र त्रासमा रहनु पर्ने, पीडित र साक्षीमाथि भौतिक आक्रमणको सम्भावना रहने, आर्थिक क्षति हुने तथा आर्थिक अभावको कारण मुद्दाको सुनुवाई प्रकृयामा सहयोग गर्ने वातावरणमा प्रभाव पर्ने, परिवारका सदस्यहरूमा मनोवैज्ञानिक त्रास र असुरक्षाको अनुभूति भइरहने, सामाजिक लाभ्यना र भेदभाव व्यहोर्नु पर्ने, आफुले गरिआएको पेशा व्यावसाय र रोजागारीमा असर पर्ने जस्ता जोखिमहरू रहन्छन् । तसर्थि त्यस्ता जोखिमहरूलाई न्युनीकरण गरी आफुसँग भएका विवादित विषयहरू समयमा नै निरूपण गर्न स्थानीय तहले साक्षी तथा पीडितको सुरक्षासम्बन्धमा पीडित राहत कोष सहितको प्रभावकारी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्दछ ।

संयुक्त राष्ट्रसंघले पनि पीडित र साक्षी संरक्षणको सन्दर्भमा पीडितलाई क्षतिपूर्ति, परिपूरण, पुनर्स्थापना, सामाजिक सुरक्षा र संरक्षण, पीडित र साक्षीको सुरक्षा, आर्थिक तथा अन्य सहयोग सहायता उपलब्ध गराउने विषय उल्लेख गरेको सन्दर्भमा पनि न्यायिक समितिले विषयवस्तु को गाम्भीर्यतालाई हेरी यस सम्बन्धी व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।

अतः पीडित वा साक्षी खतरामा परी उनीहरूको मानव अधिकार अवस्था जोखिममा पर्ने अवस्था भएमा स्थानीय तहले नजिकको प्रहरी कार्यालय वा राष्ट्रिय मानव अधिकार

आयोगलगायतका निकायहरूमा पीडितको सुरक्षा एवम् उनीहरूको मानव अधिकारको संरक्षण सहित न्याय पाउने अधिकारको संरक्षणको लागि कारबाही अगाडि बढाउनु पर्दछ ।

२. पीडित तथासाक्षी सहायता र संरक्षणमा स्थानीय तहको भूमिका

- पीडित तथा साक्षी सहायता र संरक्षण कक्षको स्थापना र व्यवस्थापन गर्ने ।
- उज्जूरीकर्ताले सुरक्षाको कारण देखाई आफ्नो नाम गोप्य राख्न चाहेमा अवस्था हेरी निजको नाम गोप्य राख्ने ।
- सुरक्षाको प्रबन्धका लागि प्रहरी, गैरसरकारी संघसंस्थाको सहयोग लिने, सेल्टरमा राख्ने लगायतका आवश्यक व्यवस्था गर्ने ।
- पीडित वा साक्षीको सहायता र संरक्षणका लागि निवेदन परेमा पीडित वा साक्षीलाई आवश्यकता अनुसार तत्कालै उद्धार लगायतका सहायता र संरक्षण गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।
- पीडित र पीडितको परिवारलाई आवश्यकताअनुसार शारीरिक र मनोसामाजिक परामर्श, कानूनी सहयोग तथा पेशागत सल्लाह समेत उपलब्ध गर्ने, गराउने ।
- उज्जूरीकर्ता वा साक्षीको विरुद्धमा बदलाको भावनाबाट प्रेरित भई पीडित वा अन्य कुनै पनि पक्षले दुराशययुक्त मनसायले निज विरुद्ध कुनै कारबाही गर्न लागेको भन्ने विश्वास भएमा त्यस्तो कार्यविरुद्ध प्राथमिकताका साथ आवश्यक निषेधात्मक र संरक्षणात्मक कारबाही अगाडि बढाउने ।
- पीडित र साक्षीको सहायता र संरक्षणका लागि सचेतनामूलक कार्यक्रम लगायत अन्य आवश्यक कार्यहरू गर्ने, गराउने,
- पीडित तथा साक्षीको संरक्षणको लागि आर्थिक व्यवस्था गर्ने,
- नजिक रहेको नेपाल प्रहरीसँग समन्वयमा रही कार्य गर्ने आदि ।

३. न्यायिक समितिका पदाधिकारीबाट ध्यान दिनु पर्ने विषयहरू

संविधानको धारा १२६ ले नेपालको न्यायसम्बन्धी अधिकार संविधान, अन्य कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्त बमोजिम अदालत तथा न्यायिक निकायबाट प्रयोग गरिने व्यवस्था गरेको छ । यस अर्थमा नेपालको संविधानको धारा २१७ बमोजिम गठित न्यायिक समिति, नागरिकलाई घरदैलोमा न्याय प्रदान गर्ने तथा न्यायको लागि सहजिकरण गर्ने एक सशक्त निकाय हो भने यसका पदाधिकारीहरूलाई स्थानीय तहमा न्याय प्रदान गर्ने महत्वपूर्ण

भूमिका निर्वाह गर्ने न्यायकर्ता/सहजकर्ता/मेलमिलापकर्ता हुन्। यसक्रममा न्यायिक समितिका पदाधिकारीहरूले विवाद निरूपणको सिलसिलामा केही आधारभूत विषयहरूमा ध्यान पुऱ्याउनु जरुरी छ। जसको लागि न्यायिक समितिका पदाधिकारीहरूले निम्न आचरणहरू पालना गर्नु पर्दछ :-

(क) गोपनियता कायम राख्नु पर्ने :

- न्यायिक समितिका संयोजक तथा सदस्यले विवाद निरूपणको सिलसिलामा पक्षहरूका व्यक्तिगत विषय, आचरण आदिको बारेमा प्राप्त भएका कुनै पनि सूचना, उजुरी, पक्ष, विपक्ष, साक्षीले व्यक्त गरेका कुरा प्रमाण आदि विषयहरूलाई पदमा रहेंदा र नरहेंदा पनि सार्वजनिक गर्न हुँदैन।
- न्यायिक समितिमा प्राप्त भएको कुनै सूचना, तथ्याङ्क, विवरण, प्रमाण, प्रतिवेदन, आदि जस्ताको तस्तै सार्वजनिक गरेमा पीडित, प्रत्यक्षदर्शी, साक्षी वा मेलमिलापकर्ता वा स्थानीय निकायको कर्मचारीको सुरक्षामा गम्भीर खतरा उत्पन्न हुन सकदछ भनी विश्वास गर्न सकिने मनासिव आधार र कारण देखिएमा न्यायिक समितिले निर्णय गरी त्यस्तो सूचना, तथ्याङ्क, विवरण वा साक्षी प्रत्यक्षदर्शीका वयान वा प्रतिवेदनमा आवश्यक ठहन्याएको अंश वा खण्ड गोप्य राख्नुपर्ने छ।
- मुद्दाको कारवाहीको सिलसिलामा न्यायिक समितिलाई सूचना, तथ्याङ्क, विवरण, वयान उपलब्ध गराउने व्यक्तिले आफ्नो नाम गोप्य राख्नु अनुरोध गरेमा निजको नाम गोप्य राख्नु पर्ने छ। यसरी नाम गोप्य राखिएको कारणले मात्र निजले व्यक्त गरेको कुरालाई प्रमाणमा ग्रहण गर्न बाधा परेको मानिने छैन।
- गोपनीयता सम्बन्धी व्यवस्था न्यायिक समितिका पदाधिकारी, मेलमिलापकर्ता, कर्मचारी, विशेषज्ञ सेवा उपलब्ध गराउने व्यक्ति, पारिश्रमिक लिई वा नलिई परामर्श, अभिलेखन प्रशोधन, सुरक्षा लगायत जुनसुकै सेवा प्रदान गर्ने व्यक्तिहरू समेतलाई लागू हुनेछ। त्यसको पूर्ण पालना गर्नु, विवाद निरूपणको सन्दर्भमा संलग्न हुने सम्बन्धित सबैको कर्तव्य हुनेछ।

(ख) न्यायिकआचरण पालना गर्नु पर्ने

- नैतिकता र सदाचारसम्बन्धी आधारभूत नियमको पालना गर्ने,
- मानव अधिकारको पालना र सम्मान प्रति प्रतिबद्ध रहने,
- विवाद निरूपण वा मेलमिलापको सिलसिलामा न्यायिक समितिको सम्पर्कमा आउने न्यायका लागि आउने सबै पक्षसँग मानवीय, सम्मानजनक र निष्पक्ष व्यवहार गर्ने,
- न्यायिक समिति र स्थानीय तहप्रतिको जनविश्वास अभिवृद्धि गर्न क्रियाशील रहने,

- न्यायिक मनको प्रयोग गर्ने,
- शिष्ट र शालीन भाषाको प्रयोग गर्ने,
- सबैप्रति बिनापूर्वाग्रह पक्षपातरहित व्यवहार गर्ने,
- पीडित व्यक्तिहस्तसँग सहानुभूतिपूर्वक व्यवहार गर्ने र आफ्नो व्यवहारबाट त्यस्ता व्यक्तिको भावनामा आघात नपुगोस् भन्ने कुरामा सदैव सचेत रहने,
- मुद्दाका पक्ष वा विवादसँग सम्बन्धित कुनै विषयमा आफ्नो नाता, सम्बन्ध, स्वार्थ वा हित गाँसिएको अवस्थामा आफ्नो त्यस्तो सम्बन्धको बारेमा समितिका अन्य पदाधिकारीहस्तलाई तत्काल जानकारी दिई त्यस्तो विषयको न्यायिक प्रकृयामा संलग्न नहुने ।

(ग) विशेष ध्यान दिनुपर्ने

- न्यायिक समितिमा दर्ता भएका उजुरीको परिणाम वा प्रकृयामा असर पर्ने गरी कुनै टीका टिप्पणी गर्न हुँदैन,
- विवादको स्वच्छ सुनुवाइमा असर पर्ने गरी सार्वजनिक रूपमा विभिन्न सञ्चार माध्यम वा सामाजिक सञ्जालहस्तमा समेत कुनै अभिव्यक्ति प्रकट गर्नु हुँदैन,
- कुनै पनि जातजाति वर्ण, लिंग, धर्म, शारिरिक अवस्था, उमेर, राष्ट्रियता, सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था आदिको कारणबाट पैदा हुने सम्भावित असमान स्थित आउन दिनु हुँदैन,
- कुनै पनि प्रकारको भेदभाव वा धार्मिक वा वैचारिक आस्थाका आधारमा विवादका पक्षहस्तको मर्यादामा असर पर्ने कार्यमा संलग्न हुन हुँदैन,
- विवादका पक्षसँग अनावश्यक र अप्रासङ्गिक गफगाफ, कुराकानी गर्न वा सम्बन्ध बनाउन हुँदैन,
- कार्य सम्पादनको सिलसिलामा मादक पदार्थ वा धुम्रपान सेवन गर्न, तास जुवा खेल्न वा ठट्टा मस्करी नगर्ने तथा गर्न, गराउन हुँदैन,
- कसैलाई अनावश्यक प्रलोभन देखाउन वा उक्साउने कार्य गर्न हुँदैन,
- मुद्दाका पक्ष, साक्षी, प्रत्यक्षदर्शी वा मुद्दामा संलग्न व्यक्तिलाई होच्याउने, झिभ्याउने वा अनुचित व्यवहार गर्न हुँदैन,
- आर्थिक प्रलोभनमा परी निर्णय गर्न हुँदैन,
- स्थानिय निकाय वा न्यायिक समिति प्रति अनास्था गर्ने, दुर्भावना फैल्याउने वा संस्थाको मर्यादा तथा विश्वासनीयतामा आँच आउने कुनै पनि कार्य गर्ने, गराउने हुँदैन ।

अनुसूची - १

नेपाल पक्ष भएका मानव अधिकार सम्बन्धी महासन्धिहरू

क्र.सं.	महासन्धिको नाम	नेपाल पक्ष भएको मिति
१.	दासत्व महासन्धि, १९२६	७ जनवरी, १९६३
२.	दासत्व महासन्धिलाई संशोधन गर्ने आलेख, १९५३	७ जनवरी, १९६३
३.	जातिहत्या अपराधको रोकथाम र सजायसम्बन्धी महासन्धि, १९४८	१७ जनवरी, १९६९
४.	जीउ मास्नेबेच्ने तथा अरूको वेश्यावृत्तिको शोषणको दमनका लागि व्यवस्था भएको महासन्धि, १९४९	२७ डिसेम्बर, १९९५
५.	नारीको राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी महासन्धि १९५२	२६ अप्रिल, १९६६
६.	दासत्व, दास व्यापार र दासत्व समानका संस्था र अभ्यासहरूको उन्मूलनसम्बन्धी पूरक महासन्धि, १९५६	७ जनवरी, १९६३
७.	बलात श्रम उन्मूलन विषयक महासन्धि, १९५७	३ जनवरी, २००२
८.	सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५	३० जनवरी, १९७१
९.	आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६	१४ मे, १९९१
१०.	नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६	१४ मे, १९९१
११.	नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको स्वेच्छिक आलेख, १९६६	१४ मे, १९९१
१२.	रङ्गभेद अपराधको दमन र सजायसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९७३	१२ जुलाइ, १९७७
१३.	महिलाविरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि, १९७९	२२ अप्रिल, १९९१
१४.	यातना तथा अन्य त्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरुद्धको महासन्धि, १९८४	१४ मे, १९९१
१५.	खेलकूदमा रङ्गभेदविरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९८५	१ मार्च, १९८९
१६.	स्वतन्त्र देशहरूका आदिवासी जनजातिसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि, १९८९	२२ अगष्ट, २००७
१७.	मृत्युदण्ड उन्मूलन गर्ने उद्देश्यले व्यवस्था भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको दोस्रो स्वेच्छिक आलेख, १९८९	४ मार्च १९९८
१८.	बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९	१४ सेप्टेम्बर, १९९०

१९.	महिलाविरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धिको स्वेच्छिक आलेख, १९९९	१५ जुन, २००७
२०.	सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको संलग्नताका सम्बन्धमा व्यवस्था भएको बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको स्वेच्छिक आलेख, २०००	३१ अक्टोबर २००५
२१.	बालबालिकाको बेचबिखन, बाल वेश्यावृति तथा बाल अशिल्ल चित्रण सम्बन्धमा व्यवस्था नभएको बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको स्वेच्छिक आलेख, २००५	२० जनवरी, २००६
२२.	अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६	२७ जनवरी, २०१०
२३.	अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको ऐच्छिक आलेख, २००६	२७ जनवरी, २०१०

सार्कसम्बन्धी महासन्धिहरू

क्र.सं.	महासन्धिको नाम	नेपाल पक्ष भएको मिति
१.	दक्षिण एशियामा बाल कल्याण प्रबढ्दन गर्नका लागि क्षेत्रीय प्रबन्ध गर्ने सम्बन्धी सार्क महासन्धि, २००२	१५ नोभेम्बर, २००५
२.	वेश्यावृत्तिको लागि महिला तथा बालबालिकाको जीउ मास्ने बेच्ने काम रोकथाम गर्ने र सो विरुद्ध सङ्घर्ष गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था भएको सार्क महासन्धि, २००२	१५ नोभेम्बर, २०००

श्रम सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू

क्र.सं.	महासन्धिको नाम	नेपाल पक्ष भएको मिति
१.	औद्योगिक प्रतिष्ठानमा साप्ताहिक बिदा लागू गर्ने सम्बन्धी महासन्धि, १९२१	सन् १९८८
२.	बलयुक्त श्रमसम्बन्धी महासन्धि, १९३०	सन् २००२
३.	सङ्गठित हुने र सामूहिक रूपमा सौदाबाजीसम्बन्धी महासन्धि, १९४९	सन् १९९६
४.	समाज परिश्रमिकसम्बन्धी महासन्धि, १९५१	सन् १९७६
५.	बलयुक्त श्रमको उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, १९५७	सन् २००७
६.	विभेद (रोजगारी र पेशा) सम्बन्धी महासन्धि, १९५८	सन् १९७४
७.	विकासोन्नुख मुलुकहरूमा न्यूनतम ज्याला निर्धारणसम्बन्धी महासन्धि, १९७०	सन् १९७४
८.	रोजगारीमा संलग्न हुन पाउने न्यूनतम उमेरसम्बन्धी महासन्धि, १९७३	सन् १९९७
९.	अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कानुनको स्तर कार्यान्वयनको स्तर प्रबढ्दन गर्ने परित्रिपक्षीय परामर्शसम्बन्धी महासन्धि, १९९६	सन् १९९५
१०.	आदिवासी र जनजातिको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९	सन् २००७
११.	निकृष्ट प्रकारको बालश्रम उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, १९९९	सन् २००२

मानवीय कानून सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासंघ

(जेनेमा महासंघहरू)

क्र.सं.	महासंघिको नाम	नेपाल पक्ष भएको मिति
१.	युद्धमैदानमा घाइते तथा बिरामी भएका सैनिकहरूको अवस्था सुधारसम्बन्धी महासंघ, १९४९	७ फेब्रुवरी, १९६४
२.	समुन्द्रमा घाइते तथा बिरामी र सड्कटग्रस्त जहाजका सशस्त्र सेनाका सदस्यहरूको अवस्था सुधारसम्बन्धी महासंघ, १९४९	७ फेब्रुवरी, १९६४
३.	युद्धबन्दीहरूसँग गरिने व्यवहारसम्बन्धी महासंघ, १९४९	७ फेब्रुवरी, १९६४
४.	युद्धको समयमा गैरसैनिक व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी महासंघ, १९४९	७ फेब्रुवरी, १९६४

अनुसूची - २

(क) नेपालको सविधानको अनुसूची - ८

नेपालको सविधान बमोजिमस्थानीय तहको एकल र सामान्य अधिकारको सूची

स्थानीय तहको अधिकारको सूची

क्र.सं.	विषयहरू
१.	नगर प्रहरी
२.	सहकारी संस्था
३.	एफ. एम सञ्चालन
४.	स्थानीय कर (सम्पत्ति कर, घर बहाल कर, घर जग्गा रजिस्ट्रेशन शुल्क, सवारी साधन कर), सेवा शुल्क दस्तुर, पर्वटन शुल्क, विज्ञापन कर, व्यवसाय कर, भूमिकर (मालपोत), दण्ड जरिवाना, मनोरञ्जन कर, मालपोत संकलन
५.	स्थानीय सेवाको व्यवस्थापन
६.	स्थानीय तथ्याक र अभिलेख संकलन
७.	स्थानीय स्तरका विकास आयोजना तथा परियोजनाहरू
८.	आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा
९.	आधारभूत स्वास्थ्य र सरसफाइ
१०.	स्थानीय बजार व्यवस्थापन, वातावरण संरक्षण र जैविक विविधता
११.	स्थानीय सडक, ग्रामीण सडक, कृषि सडक, सिंचाइ
१२.	गाउँ सभा, नगर सभा, जिल्ला सभा, स्थानीय अदालत, मेलमिलाप र मध्यस्थिताको व्यवस्थापन
१३.	स्थानीय अभिलेख व्यवस्थापन
१४.	घर जग्गा धनी पुर्जा वितरण
१५.	कृषि तथा पशुपालन, कृषि उत्पादन व्यवस्थापन, पशु स्वास्थ्य, सहकारी
१६.	ज्येष्ठ नागरिक, अपांगता भएका व्यक्ति र अशक्तहरूको व्यवस्थापन
१७.	बेरोजगारको तथ्याक संकलन
१८.	कृषि प्रसारको व्यवस्थापन, संचालन र नियन्त्रण
१९.	खानेपानी, साना जलविद्युत आयोजना, वैकल्पिक ऊर्जा
२०.	विपद व्यवस्थापन
२१.	जलाधार, वन्यजन्तु, खानी तथा खनिज पदार्थको संरक्षण
२२.	भाषा, संस्कृति र ललितकलाको संरक्षण र विकास

(ख) नेपालको संविधानको अनुसूची ५
नेपालको संविधान बमोजिम संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको साम्भा सूची

क्र.सं	विषयहरु
१.	सहकारी
२.	शिक्षा, खेलकूद र पत्रपत्रिका
३.	स्वास्थ्य
४.	कृषि
५.	विद्युत, खानेपानी, सिंचाइ जस्ता सेवाहरु
६.	सेवा शुल्क, दस्तुर, दण्ड जरिवाना तथा प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी, पर्यटन शुल्क
७.	बन, जंगल, बन्यजन्तु, चराचुरुसँगी, जल उपयोग, वातावरण, पर्यावरण तथा जैविक विविधता
८.	खानी तथा खनिज
९.	विपद व्यवस्थापन
१०.	सामाजिक सुरक्षा र गरीबी निवारण
११.	व्यक्तिगत घटना, जन्म, मृत्यु, विवाह र तथ्यांक
१२.	पुरातत्व, प्राचीन स्मारक र संग्रहालय
१३.	सुकूम्बासी व्यवस्थापन
१४.	प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी
१५.	सवारी साधन अनुमति

अनुसूची - ३
न्यायिक समितिको अधिकार क्षेत्र

दफा ४७. न्यायिक समितिको अधिकार क्षेत्र : (१) न्यायिक समितिलाई देहायका विवादको निरूपण गर्ने अधिकार हुनेछ :-

- (क) आलीधुर, बाँध पैनी, कुलो वा पानीघाटको बाँडफाँड तथा उपयोग,
 - (ख) अर्काको बाली नोक्सानी गरेको,
 - (ग) चरन, घाँस, दाउरा,
 - (घ) ज्याला मजुरी नदिएको,
 - (ङ) घरपालुवा पशुपंक्षी हराएको वा पाएको,
 - (च) ज्येष्ठनागरिकको पालनपोषण तथा हेरचाह नगरेको,
 - (छ) नाबालक छोरा छोरी वा पति-पत्निलाई इज्जत आमद अनुसार खान लाउन वा शिक्षा दीक्षा नदिएको,
 - (ज) वार्षिक पच्चीस लाख रुपैयौसम्मको बिगो भएको घर बहाल र घर बहाल सुविधा,
 - (झ) अन्य व्यक्तिको घर, जग्गा वा सम्पत्तिलाई असर पर्ने गरी रुख बिरुवा लगाएको,
 - (ज) आफ्नो घर वा बलेसीबाट अर्काको घर, जग्गा वा सार्वजनिक बाटोमा पानी भारेको,
 - (ट) सँधियारको जग्गा तर्फ भ्रयाल राखी घर बनाउनु पर्दा कानून बमोजिम छोड्नु पर्ने परिमाणको जग्गा नछोडी बनाएको,
 - (ठ) कसैको हक वा स्वामित्वमा भए पनि परापूर्वदेखि सार्वजनिक रूपमा प्रयोग हुँदै आएको बाटो, वस्तुभाउ निकाल्ने निकास, वस्तुभाउ चराउने चौर, कुलो, नहर, पोखरी, पाटी पौवा, अन्त्यष्टि स्थल, धार्मिक स्थल वा अन्य कुनै सार्वजनिक स्थलको उपयोग गर्न नदिएको वा बाधा पुऱ्याएको,
 - (ड) संद्बीय वा प्रदेश कानूनले स्थानीय तहबाट निरूपण हुने भनी तोकेका अन्य विवाद।
- (२) न्यायिक समितिलाई देहायका विवादहरूमा मेलमिलापको माध्यमबाट मात्र विवादको निरूपण गर्ने अधिकार हुनेछ :-
- (क) सरकारी, सार्वजनिक वा सामुदायिक बाहेक एकाको हकको जग्गा अर्कोले चापी, मिची वा घुसाई खाएको,
 - (ख) सरकारी, सार्वजनिक वा सामुदायिक बाहेक आफ्नो हक नपुग्ने अरूको जग्गामा घर वा कुनै संरचना बनाएको,

- (ग) पति पर्तिवीचको सम्बन्ध बिच्छेद,
- (घ) अङ्गभङ्ग बाहेकको बढीमा एक वर्षसम्म कैद हुन सक्ने कुटपिट,
- (ङ) गाली बेइज्जती,
- (च) लुटपिट,
- (छ) पशुपंक्षी छाडा छाडेको वा पशुपंक्षी राख्दा वा पाल्दा लापरवाशी गरी अरूलाई असर पारेको,
- (ज) अरूको आवासमा अनाधिकृत प्रवेश गरेको,
- (झ) अर्काको हक भोगमा रहेको जग्गा आवाद वा भोग चलन गरेको,
- (ञ) ध्वनी प्रदुषण गरी वा फोहरमैला पर्याँकी छिमेकीलाई असर पुऱ्याएको,
- (ट) प्रचलित कानून बमोजिम मेलमिलाप हुन सक्ने व्यक्ति वादी भई दायर हुने अन्य देवानी र एक वर्षसम्म कैद हुन सक्ने फौजदारी विवाद।

केही महत्त्वपूर्ण शब्दार्थहरू

क्र.सं.	शब्दावली	अर्थ
१.	अखण्डता	सम्लोपना खण्डखण्ड पारिएको, नटुक्काइएको वा सिङ्गो रूप
२.	अर्द्धन्यायिक	प्रशासकीय वा अन्य अदालती स्वरूपमा कार्यरत कार्यरत निकाय
३.	अनुसन्धान	कुनै विषयवस्तु, मुद्दामा गहिराइमा पुगी गरिने खोज, जाँचपडाल, खोजबिन
४.	अन्तर्निहित	बाहिर प्रकट नभएको वा त्यसम्भित्र रहेको
५.	अन्तर्सम्बन्धित	आपसमा सम्बन्ध भएको
६.	अभिलेख	सङ्ग्रह गरी राखिएको विवरण
७.	अभिलेखीकरण	अभिलेख वा सङ्ग्रह गरी राख्ने कार्य
८.	महासंस्थि	एक प्रकारको अन्तर्राष्ट्रिय कानून
९.	अविभाज्य	विभाजन, बाँडफाँड गर्न वा भाग लगाउन वा दुक्राटाक्री गर्न नमिल्ने
१०.	अभिवृद्धि	बढ्ने वा विस्तित हुने कार्य
११.	अविभेद	विभेद वा फरक गर्न नमिल्ने
१२.	अहस्तान्तरणीय	हस्तान्तरण गर्न वा दिन नमिल्ने
१३.	आचारसहिता	संस्थागत रूपमा पालना गर्नुपर्ने (सङ्घसंस्था वा निकायमा कार्यरत पदाधिकारी वा कर्मचारीले) नियमहरू
१४.	आदेश	कुनै कार्य सम्पन्न गर्नको लागि माथिल्लो दर्जाले मातहतलाई दिने निर्देशन
१५.	आवधिक	तोकिएको वा निर्धारित समयावधि
१६.	उजुरी	आफ्नो माग वा आफूमाथि परेको पीडा वा हानीनोक्सानीको लागि परिपूरण र पीडितमाथि कारबाही होस् भनी सम्बन्धित निकाय वा अधिकारीसमक्ष दिइने निवेदन
१७.	कसुर	कसैले पनि सामाजिक वा कानुनी रूपमा गर्न नहुने कार्य
१८.	कानुन	देशको शासन-व्यवस्था वा राज्य-सञ्चालन गर्नको लागि निर्माण गरिएका सविधान, ऐन, नियमको समूह
१९.	जवापदेहिता	आफूले गरेको कार्यको जसाअपजसको जिम्मेवारी लिने कार्य
२०.	ज्यादति	कसैप्रति गरिने अन्याय/अत्याचार वा अनुचित व्यवहार
२१.	तर्जुमा	कुनै कार्यको थालनी गर्नुपूर्व गरिने तयारी
२२.	दण्डहीनता	अपराधमा संलग्न भएवापत छुट पाउने अवस्था
२३.	दिगोपन	लामो समयसम्म टिकाउ हुने वा चिरस्थायीको अवस्था
२४.	दुरुत्पाहन	अरुलाई नैतिक, सामाजिक र कानुनी रूपमा अवैध कार्यका लागि प्रोत्साहित गर्ने कार्य वा खराब कामको लागि उक्साउने कार्य
२५.	देवानी	लेनदेन वा सम्पत्तिसम्बन्धी

२६.	नियम	ठीक वा विधिसम्मत तरिकाबाट गतिविधि सञ्चालनका लागि ऐनबमोजिम निर्माण गरिएको कानुन
२७.	नियमन	नियमभित्र राख्ने वा व्यवस्थित बनाउने कार्य
२८.	निर्देशिका	कुनै कामकारबाहीलाई निर्देश गर्ने निर्माण गरिएको लिखित सामग्री
२९.	न्याय सम्पादन	अधिकारप्राप्त व्यक्ति, अधिकारी वा अखियार प्राप्त निकायबाट मुद्रामालिमा पक्षविपक्षका (वादी/प्रतिवादी) का कुरा सुनी गरिने निर्णय
३०.	न्यायिक	न्यायसम्बन्धी
३१.	न्यायिक मन	अन्तरआत्माबाटै न्यायको लागि प्रयोग गरिने विवेक
३२.	न्यायिक प्रक्रिया	न्याय दिने क्रममा अपनाइने विधि वा तरिका
३३.	परामर्श	विषय वा समस्यालाई निराकरणको लागि गरिने छलफल, सुभावसहितको सल्लाह
३४.	पक्ष	विवादितमध्येको एकलाई प्रयोग हुने शब्द
३५.	पहुँच	पुग्ने काम वा सार्थक उपस्थिति
३६.	पूर्वाग्रही	फरक व्यवहार वा एकातिर भुकाव
३७.	प्रक्रिया	कुनै पनि कार्य गर्नका लागि क्रमशः लागू गरिने कार्यहरुको सिलसिला
३८.	प्रवर्द्धनात्मक	फैलाउने वा बिस्तार गर्ने
३९.	प्रशासनिक निकाय	नागरिकसँगको कामकारबाहीमा प्रत्यक्षतः संलग्न कार्यालयहरु
४०.	प्राकृतिक न्याय	मानव सभ्यताको शुरूवातदेखि नै स्वाभाविक रूपमा मानिएका नियमहरुको आधारमा प्राप्त हुने इन्साफ
४१.	फौजदारी	चोरी, डकैटी, हत्या, कुटपिटसँग सम्बन्धित
४२.	भेदभावजन्य	फरक वा पृथक व्यवहारमा आधारित
४३.	मध्यस्थता	एकभन्दा बढी पक्ष (व्यक्ति, समुदाय वा संस्था) बीच विवाद समाधानको लागि बीचमा रही मिलाउने कार्य
४४.	मापदण्ड	निर्धारित स्तर वा नियम
४५.	मुद्रामालिला	पक्षहरुबीच विवादित विषय वा कुरा नमिलेका विषय वा मुद्राहरुको समष्टि रूप
४६.	मेलमिलाप	मिल्ने कार्य
४७.	म्याद	कुनै काम गर्नका लागि तोकिएको वा दिइएको समय
४८.	यौनिक अल्पसङ्ख्यक	समान लिङ्गी (महिला-महिला, पुरुष-पुरुष, दुवै लिङ्गप्रति यौन आकर्षण (महिला तेस्रो लिङ्गी, पुरुष तेस्रो लिङ्गी र अन्तरलिङ्गी) का बीच हुने आकर्षण हुने व्यक्ति वा समुदाय
४९.	विनियम	संस्थाहरु सञ्चालनका लागि लागू गरिने नियम
५०.	विपक्ष	भागाडिया वा विरोधी पक्ष
५१.	विभेद	भिन्नता वा फरक व्यवहार
५२.	विवाद	भगडा परेको वा छिनोफानो गर्नुपर्ने

५३.	विविधता	फरक-फरक/अलग-अलग
५४	राय	विचार वा मत मुद्दाको छिनोफानो गर्ने विचार वा दृष्टिकोण
५५.	सन्धि	अन्तर्राष्ट्रिय संदर्भाले वा राष्ट्रहरुबीच द्विपक्षीय वा बहुपक्षीय रूपमा हुने सम्झौता
५६.	सम्भौता	व्यक्ति, समूह, राष्ट्रबीच समझदारी वा त्यसका लागि गरिने कागज
५७.	सबलीकरण	सबल, बलियो, प्रभावकारी बनाउने कार्य
५८.	सम्बद्ध	सम्बन्ध भएको, जोडिएको, गाँसिएको वा सम्बन्धित
५९.	सबुद प्रमाण	कुनै घटना वा विषयलाई पुष्टि गर्ने आधार वा वस्तु
६०.	सरजमिन	घटनास्थल र स्थानीयसँग लिइने विवरण वा बुझिलेको मुच्चलका
६१.	सर्वमान्य	सबैका लागि स्वीकारयोग्य
६२.	सशक्तिकरण	बलियो, सशक्त बनाउने वा सुदृढीकरण गर्ने कार्य
६३.	सहजीकरण	विषयवस्तु वा समस्यालाई सहज वा सरल बनाउन खेलिने भूमिका
६४.	साक्षी	घटना वा विवादित विषयलाई देख्ने वा सुन्ने व्यक्ति वा प्रमाणको एक आधार
६५.	सुनुवाइ	अखियार प्राप्त निकायसमक्ष सुनाउने, सुन्ने र निर्णयसम्बन्धी कार्य
६६.	सूचना	कुनै विषय वा घटनाबारे दिइने लिखित वा मौखिक जानकारी
६७.	संरक्षणात्मक	संरक्षण गर्ने, जोगाउने वा सुरक्षित राख्ने
६८.	संवर्द्धनात्मक	अभिवृद्धि गर्ने, बढाउने वा फैलाउने
६९.	संविधान	देशको शासन-व्यवस्था वा राज्य-सञ्चालन गर्नको लागि बनाइएको मुख्य कानून
७०.	सहिता	आचार, नियम वा कानूनको सङ्कलित रूप वा लिखित दस्तावेज
७१.	स्वायत्तता	आफ्नो शासन वा अधिकार चल्ने अवस्था
७२.	हदम्याद	कुनै काम सम्पन्न गर्नको लागि दिइएको अन्तिम समय
७३.	क्षेत्राधिकार	कुनै क्षेत्रमा लागू गर्ने सर्वने गरी पाएको अधिकार

अनुसूची - ५
प्रदेश नं. : १

१. ताप्लेजुड	फापा बुद्धशान्ति हल्दीबारी कचनकवल ५. मोरड विराटनगर महानगरपालिका बेलबारी नगरपालिका लेटाड पथरी शनिश्वरे रोली रतुवामाई सुनवरी उर्लाबारी	संगुरीणदी गाउँपालिका सहिदपूर्म छथर जोरपाटी चौबिसे ८. तेहथुम म्याडलुड नगरपालिका लालीगुँरास आठराई गाउँपालिका छथर फेदाप मेन्छयायेम ८. संखुवासभा चैनपुर नगरपालिका	१२. ओखलदुड़ा सिद्धिचरण नगरपालिका खिजीदेम्वा गाउँपालिका चम्पादेवी चिशखुगढी मानेभज्याड मोलुड लिखु सुनकोशी १३. खोटाड हलेसीतुवाचुड नगरपालिका रूपाकोट मधुवागढी ऐसेलुखर्क गाउँपालिका
२. पाँचथर	फिदिम नगरपालिका फालेलुड गाउँपालिका फाल्युनन्द हिलिहाड कुम्मायक मिकलाजुड तुच्चेवा याडवरक	सुन्दरहरैचा नगरपालिका बुढीगांगा गाउँपालिका धनपालथान ग्रामथान जहदा कानेपोखरी कटहरी केराबारी मिकलाजुड	धर्मदेवी खाँतवारी मादी पाँचखपन भोटखोला गाउँपालिका चिचिला मकालु सभापोखरी सिलीचोड
३. इलाम	ईलाम नगरपालिका देउमाई माई सूर्योदय फाकफोकथुम गाउँपालिका चुलाचुली माईजोगमाई मडसेबुड रोड सन्दकपुर	६. सुनसरी ईटहरी उ.मा.न.पा धरान ईनरुवा नगरपालिका दुहवी रामधुनी बराह	१०. भोजपुर भोजपुर नगरपालिका षडनन्ड द्याम्कोमैतुम गाउँपालिका रामप्रसाद राई अरूण पौवादुडमा साल्पासिलिछो
४. भाषा	देवानगर्ज गाउँपालिका मेचीनगर नगरपालिका	कोशी गढी बर्जु भोक्राहा हरिनगरा	आमचोक हतुवागढी ११. खोलुखुम्बु सोलुदुधधक्कुण्ड नगरपालिका दुधकोशी गाउँपालिका
	दमक कन्काई भद्रपुर अर्जुनधारा शिवसताक्षी गौरादह विर्तामोड कमल गाउँपालिका गौरिङ्ज बाह्रदशी	७. धनकुटा महालक्ष्मी नगरपालिका पाखिवास धनकुटा	खुम्बु पासाडल्हामु दुधकोशीका नेचासल्यान माहाडक्कुलुड लिखु पिके सोताड

प्रदेश नं. २

१४. सप्तरी	गणेशमान चारनाथ धनुषधाम नगराइन	बहरथवा बागमती चक्रघटा गाउँपालिका	परवानीपुर प्रसौनी फेटा बारागढी सुवर्ण
कञ्जनरूप डाक्नेश्वरी बोदेबरसाईन खडक शम्भुनाथ सुरुद्दगा हनुमाननगर कडकालिनी सप्तकोशी अम्नीसाइर कृष्णासवरन गाउँपालिका	विदेह मिथिला शहीदनगर सबैला कमला मिथिला बिहारी जनकनन्दिनी गाउँपालिका बटेश्वर मुखियापट्टी मुसहरमिया धनौजी लक्ष्मीनिया हंसपुर औरही	धनकौल ब्रह्मपुरी रामनगर विष्णु बासबरिया कौडेना पर्सा चन्द्रनगर	२२. पर्सा बिरांज म.न.पा पोखरिया नगरपालिका बहुदरमाई पर्सागढी कालिकामाई गाउँपालिका
छिन्नमस्ता महादेवा तिरहुत तिलाठी कोईलाडी रूपनी बेल्ही चपेना विष्णुपुर बलान-बिहुल	लक्ष्मीनिया हंसपुर औरही	गरुडा गौर बौद्धीमाई ब्रुन्दावन देवाही गोनाही गढीमाई गुजरा कटहरिया रामगोपालपुर	२०. रैतहट चन्द्रपुर नगरपालिका गौर बौद्धीमाई ब्रुन्दावन देवाही गोनाही गढीमाई गुजरा कटहरिया माधव नारायण मौलापुर
१५. सिरहा	१८. महोत्तरी	लक्ष्मीनिया लोहरपट्टी रामगोपालपुर	माधव नारायण मौलापुर फतुवा विजयपुर ईशनाथ परोहा राजपुर राजदेवी
लहान नगरपालिका	मनरा शिसवा मठिहानी भाँगाहा बलवा औरही गौशाला	सोनमा साम्सी महोत्तरी पिपरा	दुर्गा भगवती गाउँपालिका यमुनामाई
धनगढीमाई सिरहा गोलबजार मिचैया कल्याणपुर कर्जन्हा सुखीपुर	एकडारा गाउँपालिका	दुर्गा भगवती गाउँपालिका	२१. बारा कलैया उ.प.म.न
भगवानपुर गाउँपालिका	सोनमा साम्सी महोत्तरी कवलासी नगरपालिका	यमुनामाई	जीतपुर सिमरा उ.म.न
औरही विष्णुपुर बरियारपट्टी लक्ष्मीपुर पतारी नरहा	पिपरा	कोलहवी नगरपालिका	कोलहवी नगरपालिका
सखुवानान्कारकट्टी अर्नमा नवराजपुर नरहा	गोडैटा बलरा हरिपुर हरिपुर्वा लालबन्दी	निजगढ	निजगढ
१६. धनुषा	इश्वरपुर मलगवा हरिवन	महागढीमाई सिम्रैनगढ	महागढीमाई
जनकपुर उ.म.न.पा.		पचरोता	सिम्रैनगढ
क्षिरेश्वरनाथ नगरपालिका		आदर्श कोटवाल गाउँपालिका	पचरोता
		करैयामाई	आदर्श कोटवाल गाउँपालिका
		देवताल	करैयामाई
		विश्रामपुर	देवताल

प्रदेश नं. ३

२३. सिन्धुली	पाँचपोखरी थाँडपाल बलफी भोटेकोशी लिसंखु पाखर सुनकोशी हेलम्बु त्रिपुरासुन्दरी	कागेश्वरी मनोहरा नगरपालिका कीर्तिपुर गोकर्णेश्वर चन्द्रगिरी टोखा तारकेश्वर दक्षिणकाली नागार्जुन	थाक्रे नेत्रावती बेनीधाट रोराङ्ग रुवी भ्याली सिद्धलेक त्रिपुरासुन्दरी
२४. रामेश्वर	२७. काभ्रेपलाञ्चोक धुलिखेल नगरपालिका	तारकेश्वर दक्षिणकाली नागार्जुन	३४. मकवानपुर हेटौडा उ.म.न. थाहा नगरपालिका इन्द्रसरोवर गाउँपालिका
मथ्यली नगरपालिका	बनेपा पननौती पाँचखाल	बुढानिलकण्ठ शांखरापुर	कैलाश बकैया बागमती
रामेश्वर	नमोबुद्ध	३१. रसुवा उत्तरगया गाउँपालिका	भिमफेदी मकवापुरगढी मनहरी राक्षिसराङ्ग
उमाकुण्ड गाउँपालिका	खानीखोला गाउँपालिका	३२. नुवाकोट वितुर नगरपालिका	३५. चितवन भरतपुर उ.म.पा
खाँडादेवी गोकुलगङ्गा दोरम्बा लिखु सुनापती	चौरीदेउराली तेमाल बेथानचोक भुम्लु मण्डनदेउपुर	बोल्कोटगढी कक्नी गाउँपालिका किस्पाड तारी तारकेश्वर दुध्घेश्वर पञ्चकन्या	कालिका नगरपालिका खैरहनी माडी रत्तनगर राप्ती ईच्छाकामना गाउँपालिका
३५. दोलखा	महाभारत रोशी	३८. ललितपुर ललितपुर महानगरपालिका	
जिरी नगरपालिका		गोदावरी नगरपालिका महालक्ष्मी कोन्जोसोम गाउँपालिका	
भिमेश्वर		तारी महाडकाल	
कालिङ्गोक गाउँपालिका		३६. भक्तपुर चाँगुनारायण नगरपालिका	
गौरेश्वरकर तामाकोशी मेलुड विगु वैतेश्वर शैलुड		बाग्मती महाडकाल	लिखु मेघाड शिवपुरी सूर्यगढी
३६. सिन्धुपाञ्चोक		३७. भक्तपुर भक्तपुर मध्यपुर थिमी सूर्यविनायक	३३. धादिङ धुनीबेशी नगरपालिका नीलकण्ठ
चौतारा साँगाचोकगढी नगरपालिका		३०. काठमाडौं काठमाडौं म.न.पा	खनियाबासा गाउँपालिका गजुरी गल्छी गंडाजमुना ज्वालामूर्खी
वाह्विसे मेलम्बी			
ईन्द्रावती गाउँपालिका			
जुगल			

प्रदेश नं. ४

३६. गोरखा	अर्जुन चौपारी गाउँपालिका	४५. नवलपरासी पूर्व
गोरखा नगरपालिका	आँधिखोला	कावासोती नगरपालिका
पालुडटार	कालीगण्डकी	गैडाकोट
सुलिकोट गाउँपालिका	फेदीखोला	देवचुली
सिरानचोक	बिरुवा	मध्यविन्दु
अजिरकोट	हरिनास	बुझिकाली
आरुघाट	४०. कास्की	बुलिङ्टार
गण्डकी	पोखरा लेखनाथ	विनयी त्रिवेणी
चुम्नुव्री	महानगरपालिका	हुप्सेकोट
थार्चे	अन्नपूर्ण गाउँपालिका	४६. बाग्लुङ
भिमसेन	माछापुञ्ज्चे	बाग्लुङ नगरपालिका
शहिद लखन	मादी	गल्कोट
३७. लमजुङ	रुपा	जैमूनी
बेसीशहर नगरपालिका	४१. मनाङ	ढोरपाटन
मध्य नेपाल	चामे गाउँपालिका	बरेड गाउँपालिका
राईनास	नार्फु	काठेखोला
सुन्दरबजार	नाशोड	तमानखोला
कच्छोलासोथार गाउँपालिका	नेस्याड	ताराखोला
दुधपोखरी	४२. मुस्ताङ	निसीखोला
दोर्दी	घरपभोड गाउँपालिका	वडिगाड
मस्याङ्गदी	थासाड	
३८. तनहुँ	दालोमे	
भानु नगरपालिका	लोभान्थाड	
भिमाद	वाहगाँड मुक्तिक्षेत्र	
व्यास	४३. म्याञ्दी	
शुक्लगण्डकी	बेनी नगरपालिका	
आँखुखैरेनी गाउँपालिका	अन्नपूर्ण गाउँपालिका	
ऋषिङ्ग	धवलागिरी	
घिरिङ	मंगला	
देवघाट	मालिका	
म्याग्दे	रघुगंगा	
बन्दिपुर	४४. पर्वत	
३९. स्याङ्जा	कुश्मा नगरपालिका	
गल्याड नगरपालिका	फलेवास	
चपाकोट	जलजला गाउँपालिका	
पुतलीबजार	पैचू	
भीरकोट	महाशिला	
वालिड	मोदी	
	विहादी	

प्रदेश नं. ५

४७. गुल्मी	गैडहवा गाउँपालिका	४८. रोल्पा	शान्तिनगर
मुसिकोट नगरपालिका	कन्वन	रोल्पा नगरपालिका	बबई
रेसुङ्गा	कोटहीमाई	त्रिवेणी गाउँपालिका	४८. बाँके
इम्मा गाउँपालिका	मर्चवारी	दुईखोली	नेपालगञ्ज उ.प.म.न
कालीगण्डकी	मायादेवी	माडी	कोहलपुर नगरपालिका
गुल्लीदरबार	ओमसतिया	स्टन्टीगढी	नरैनापुर गाउँपालिका
सत्यवती	रोहीणी	लुड्गी	राप्तीसोनारी
चन्द्रकोट	सम्मरीमाई	सुकिदह	बैजनाथ
रुख	सियारी	सुनछहरी	खजुरा
छत्रकोट	सुद्धोधन	सुवर्णावती	डुड्गा
धुर्कोट	४९. कपिलवस्तु	थवाड	जानकी
मदाने	कपिलवस्तु नगरपालिका	५०. रुकुम पूर्व	५०. बर्दिया
मालिका	बुद्धभुमी	पुथा उत्तरगांगा गाउँपालिका	गुलरिया नगरपालिका
४८. पाल्पा	शिवराज	भूमे	मध्यवन
रामपुर नगरपालिका	महाराजगंज	सिस्ने	राजापुर
तानसेन	कृष्णनगर	बाँफकोट	ठाकुरबाबा
निस्दी गाउँपालिका	बाणगंगा	त्रिवेणी	बाँसगढी
पुर्वखोला	मायादेवी गाउँपालिका	सानीभेरी	बारबर्दिया
रम्पा	वशोधरा	५६. सत्यान	बढैयाताल गाउँपालिका
माथागढी	शुद्धोधन	शारदा नगरपालिका	गेरुवा
तिनाउ	विजयनगर	बागचौर	
बागनासकाली	५२. अर्धाखाची	बनगाड कुपिन्डे	
रिव्हीकोट	सन्धिखर्क नगरपालिका	कलिमाटी गाउँपालिका	
रैनदेवी छहरा	शितगंगा	त्रिवेणी	
४९. नवलपरासी पश्चिम	भुमिकास्थान	कपुरकोट	
वर्द्धाट नगरपालिका	छत्रदेव गाउँपालिका	छत्रेश्वरी	
रामग्राम	पाणिनी	ढोरचौर	
सुनवल	मालारानी	कुमाखमालिका	
सुस्ता गाउँपालिका	५३. प्यूठान	दार्मा	
पाल्लीनन्दन	प्यूठान नगरपालिका	५७. दाढ	
प्रतापपुर	स्वर्गद्वारी	तुल्सीपुर उ.प.म	
सरावल	गौमुखी गाउँपालिका	घोराही उ.प.म	
५०. रुद्देही	माण्डवी	लमही नगरपालिका	
बुटवल उ.मा.न.	सरूमारानी	बंगलाचुली गाउँपालिका	
देवदह नगरपालिका	मल्लरानी	दर्गीशरण	
लुम्बिनी साँस्कृतिक	नौबहिनी	गढवा	
सेनामैना	भिमसूक	राजपुर	
सिद्धार्थनगर	ऐरावती	राप्ती	
तिलोत्तमा			

प्रदेश नं. ६

६०. सुखेंत	भैरवी ठाँटीकाँध	६४. जुम्ला चन्दननाथ नगरपालिका कनकासुन्दरी गाउँपालिका	६६. मुग छाँयानाथ रारा नगरपालिका मुगु मकार्मारोगे गापा
बीरेन्नगर नगरपालिका	६२. जाजरकोट भेरी नगरपालिका छेडगाड	सिजा हिमा तिला गुठिचौर	सोर्स खत्याड
भेरीगांगा गुर्भाकोट फच्चपुरी लेकबेशी	विवेणी नलगाड	तातोपानी भातारासी	६७. हुम्ला सिमीकोट गाउँपालिका
चौकुने गाउँपालिका	कुसे गाउँपालिका	६५. कालिकोट खाँडाचक्र नगरपालिका	नाम्खा खार्पुनाथ
बराहताल	जुनीचाँदे	रास्कोट	सक्केगाड
चिङ्गाड	बारेकोट	तिलापुफा	चर्खेली
सिम्ता	शिवालय	पचालभरना गाउँपालिका	अदानचुली
६१. दैलेख	६३. डोल्पा ठुलीभेरी नगरपालिका त्रिपुरासुन्दरी	सान्नी विवेणी नरहरिनाथ	६८. रुक्म पश्चिम मुसीकोट नगरपालिका
नारायण नगरपालिका	डोल्पो बुद्ध गाउँपालिका	कालिका महावै	चौरस्जहारी
दुल्लु	जगतुल्ला	पलाता	आठबीसकोट
चामुण्डा	मुडकेचुला		
आठबीस	काईके		
भगवतीमाई गाउँपालिका	छार्का ताडसोड		
गुराँस			
डुङ्गे श्वर			
नोमुले			
महाबू			

प्रदेश नं. ७

६५. बाजुरा	साँफेबगर पच्चेवल	गोदावरी गौरीगणा	नवदुर्गा अजयमेरु
बाडमालिका नगरपालिका	चौरापाटी गाउँपालिका	जानकी गाउँपालिका	गन्यापधुरा
त्रिवेणी	मेल्लेख	बर्द्दोरिया	७६. बैतडी
बुढीगांगा	बानीगढी जयगढ	मोहन्याल	दशरथचन्द नगरपालिका
बुढीनन्दा	रामारोशन	कैलारी	पाटन
गोमुल गाउँपालिका	ढकारी	जोशीपुर	मेलौली
पाण्डव गुफा	तुर्माखाँद	चुरे	पुचाँडी
स्वामीकार्तिक	७२. डोटी त्रिपाल सिलगढी नगरपालिका	७४. कञ्चनपुर भीमदत नगरपालिका	सुनर्या गाउँपालिका
छेडेह		पुनर्वास	सिगास
हिमाली		बेदकोट	शिवनाथ
७०. बम्भाड		माहाकाली	पन्चेश्वर
जयपुष्क्री नगरपालिका	बडीकेदार	शुक्लगाँटा	दोगडाकेदार
तुंगल	जोरायल	बेलैरी	डीलसैनी
तल्लोट गाउँपालिका	सायल	कृष्णपुर	७७. दार्दिला
मष्टा	आदर्श	बेलडाँडी गाउँपालिका	महाकाली नगरपालिका
खप्ताड छान्ना	के.आई.सि	लालझाडी	शैल्यशिखर
थलारा	बोगटान	७५. कैलाली	मालिकाजुन गाउँपालिका
वित्थबिचर		७४. डडेल्धुरा	अपिहिमाल
सूर्मा		अमरगढी ३.म.नपा	दुँडे
छोबिसपाथिभेरा		टिकापुर नगरपालिका	नोगांड
दुर्गाथिल	घोडाघोडी	परशुराम	मार्मा
केदारसर्जु	लम्किचुहा	त्रालिताल गाउँपालिका	लेकम
काँडा	भजनी	भागेश्वर	व्याँस
७१. अछाम			
मगलसेन नगरपालिका			
कमलबजार			

प्रदेश नं. १

प्रदेश नं. २

प्रदेश नं. ३

प्रदेश नं. ४

प्रदेश नं. ५

प्रदेश नं. ६

प्रदेश नं. ७

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका कार्यालयहरू

केन्द्रीय कार्यालय

हरिहर भवन, ललितपुर

ईमेल: nhrc@nhrcnepal.org

फोन: ०१-५०१००१५, १६, १७, १८

ओइभ साइट: www.nhrcnepal.org

फ्याक्स: ०१-५५४७९७३, ५५४७९७९७५

हट लाईन: ५० १० ०००

प्रदेश कार्यालयहरू:

चाँदनी चोक, बिराटनगर

फोन: ०२१-४६१९३१, ४६१०९३

फ्याक्स: ०२१-४६११००

देवि चोक, जनकपुर

फोन: ०४१-५२७८११, ५२७८१२

फ्याक्स: ०४१-५२७२५०

जनप्रिय भार्ज, पोखरा,

फोन: ०६१-४६२८११, ४६३८२२

फ्याक्स: ०६१-४६५०४२

सानेपा, ललितपुर, फोन: ०१-५५३०३६२

बुटवल, रुपन्देही, फोन: ०७१-५४६९९९

उत्तर बेहेडी, धनगढी,

फोन: ०९१-५२५६२१, ५२५६२२

फ्याक्स: ०९१-५२५६२३

सुर्वेत, विरेन्द्रनगर (प्रस्तावित)

प्रदेश शाखा कार्यालयहरू:

दिवतेल, खोटाङ, फोन: ०३६-४२०२८४

खलंगा, जुरला, फोन: ०८७-५२०२२२

शान्तिनगर, नेपालजंज, फोन: ०८२-५२६७०७, ५२६७०८

फ्याक्स: ०८२-५२६७०६